

Игор ЕФТИМОВСКИ

ОПШТ ОСВРТ ВРЗ СОЦИО-ЕКОНОМСКИТЕ ОДНОСИ ВО ОХРИДСКО-ПРЕСПАНСКО-МАЛИЧКИОТ РЕГИОН ВО I МИЛЕНИУМ П.Н.Е. СОГЛЕДАНИ ПРЕКУ ПОГРЕБНИТЕ ФОРМИ

Клучни зборови: Охридско-Преспанско-Малички регион, I милениум п.н.е., железно време, рана антика, социо-економски односи, погребни форми.

Апстракт: *Погребните форми и ритуали на една или повеќе заедници кои егзистирале во определен регион во определно време претставуваат исклучително важен археолошки ресурс на податоци кои имаат потенцијал да понудат увид во различните религиски, идеолошки, идентитетски, социјални, економски и разни други аспекти на локалната култура. Во трудот е претставен опит преглед за развојот на социо-економските услови и односи во Охридско-Преспанско-Маличкиот езерски регион во текот на I милениум п.н.е., пред сè преку сознанијата добиени од сферата на погребувањето. Притоа се анализираат концепти како „коллективизам“ и „индивидуализам“, процесот на вертикална и хоризонтална општествена стратификација, формирањето на локални воено-политички елити, диференцијацијата помеѓу машкиот и женскиот родов идентитет и некои основни палеодемографски согледувања како индикатори за квалитетот на живот во рамките на локалната заедница.*

Регионот околу Охридското, Преспанското и некогашното Маличко Езеро се издвојува како посебна географска и културна целина во рамките на Средниот Балкан што се карактеризира со богата хидрографија и висок планински релјеф. Ваквиот специфичен гео-морфолошки амбиент имал клучно влијание во културниот развој на човековите заедници кои живееле на овој простор. Од друга страна, местоположбата на регионот во пошироки балкански рамки му определиле улога на крстосница каде што се судирале различни културни влијанија од запад и исток, север и југ. Всушност, ваквата улога на Охридско-Преспанско-Маличкиот регион добила јесен израз во текот на I милениум п.н.е., кога тукашните заедници преминувале од предисторискиот во историскиот културен стадиум и била воспоставена познатата

комуникациска траса на „Кандавискиот пат“, односно подоцнежната Виа Егнатија. Значајната улога на Охридско-Преспанско-Маличкиот регион во културно-историските текови на I милениум п.н.е. може да се согледа преку богатите археолошки наоди кои потекнуваат од локалитети како архајската некропола кај Требеништа, месностите Плаошник, Дебој и Горна Порта во стариот дел на градот Охрид, потоа островот Голем Град во Преспанското Езеро, монументалните гробници делкани во карпа кај Долно Селце, тумулите кај Куч-и-Зи и Барч и низа други археолошки пунктови во овој езерски регион. Во изминатите стотина години материјалната култура на Охридско-Преспанско-Маличкиот регион од I милениум п.н.е. била обработувана од голем број автори, продуцирајќи значајни трудови насочени кон расветлувањето на разни научни прашања поврзани со оваа тема. Сепак, и покрај веќе едновековниот научен интерес за културните вредности на заедниците кои егзистирале во овој регион пред повеќе од два милениума, сè уште постојат голем број отворени археолошки прашања кои го чекаат својот одговор.

Општествените односи на една или повеќе заедници кои егзистирале во определен регион во определно време претставува комплексна тема која сама по себе заслужува обемно истражување. Погребните форми и ритуали на таа или тие заедници, пак, претставуваат исклучително важен ресурс на податоци кои имаат потенцијал да ни дадат увид во различните религиски, идеолошки, идентитетски, социјални, економски и разни други аспекти на културата. Со овој труд во кратки црти ќе се обидеме да претставиме неколку основни согледувања за развојот на социо-економските услови и односи во Охридско-Преспанско-Маличкиот регион во текот на I милениум п.н.е., и тоа пред сè преку сознанијата добиени од сферата на погребувањето.

Имено, покрај евидентните религиски содржини со кои се карактеризираат погребувањата, а кои се однесуваат на постсмртната судбина на починатиот, тие истовремено ги отсликуваат и општествените односи меѓу живите коишто го вршат тоа погребување. Така, заедницата е онаа која останките на починатиот ги поврзува со одредено општествено симболичко значење, кое тие пак треба да продолжат да го „еманираат“ од себе т.е. повратно да го „инвестираат“ во општествените односи. На тој начин, преку перцепцијата на посмртните останки како нешто свето, како еден вид реликвија, им се дава „божествена“ заднина на постојните општествени односи и се продолжува нивната важност: „Така е редот!“ - како што многумина би рекле денес. Меѓутоа, би било сосем погрешно доколку овој процес се сфати како нешто што се случува на свесно ниво и со јасна намера. Сметаме дека токму во овој културен феномен може да се согледа моќта на несвесните, односно ненамерните и непрепознаени значења коишто може да ги имаат разните продукти на културата. Исто така, треба да се напомене дека „културата за мртвите“ не претставува затворен систем кој се одржува „сам од себе“, туку „жива култура“ која подлежи на сите фактори кои влијаат врз трансформацијата на секојдневните културни појави - без разлика дали тие доаѓаат од надворешноста или од надворешноста на заедницата која учествува во нив. Со сето ова во предвид, сега можеме да пристапиме кон конкретните археолошки наоди од сферата на погребувањето кои можат да ни дадат некаква информација за општествените односи кои преовладувале во просторот и времето што не интересираат.

Доминантниот ритуал на погребување во Охридско-Преспанско-Маличкиот регион во првите векови на I милениум п.н.е., врз основа на откритијата во Корчанското Поле и западниот крај на Долна Преспа, бил инхумацијата во големи тумули кои содржат десетици, па и стотици погребувања. Такви се тумулите кај Барч (Т.1: 1), Каменица (Т.1: 2), Куч-и-Зи (Т.11: 1) и Шуец.¹

¹ Andrea 1974; Andrea 1976a; Andrea 1976b; Andrea 1977; Andrea 2009; Атанасоска 2018, 87-94. Во првотниот период од бронзеното во железното време се појавуваат и првите спорадични случаи на спалување на покојниците, чии урни со пепел исто така се вкопувале во големите тумули. Вообичаено се смета дека овие кремации, кои во овој период се појавуваат на многу места низ Средниот Балкан, се културно обележје на мигранти дојдени од северните делови на Балканот (Митревски 1997, 62-65; Митревски 2021, 120-134). Со настапувањето на железното време, погребниот ритуал на спалување исчезнува од археолош-

Вообичаено, во центарот на ваквите големи тумули откриени во поширокиот регион се наоѓа најстарото погребување кое му припаѓа на возрасен маж. Ова иницијално погребување имало свој кружно ограден простор и сопствен земјен насип со помал обем. Следните погребувања продолжувале да се шират околу него, со тенденција тоа да биде радијално и со главите на покојниците свртени кон оригиналното погребување (иако не секогаш можел да се запази тој редослед). Тековно, гробниот простор прераснувал во сè пообремен и пообремен заеднички земјен насип со сопствена оградна кружница. Поради ваквиот развој, овие гробни насипи т.е. тумули се интерпретираат со придавките „колективни“ и „родовско-клановски“. Притоа, покојникот во иницијалното централно погребување се смета за „родоначалник“, а покојниците околу него - за негови „наследници“ т.е. припадници на родот или кланот. Овој тип на големи „родовско-клановски“ првично се јавуваат на просторот на Јужна Албанија и Северен Епир, уште во бронзеното време (локалитети како Пазок, Бурел, Вајзе, Водине и други). Веќе со првотниот период и раното железно време, овој тип на тумули како културна појава се шири на исток кон Македонија и Пајонија. Па така, покрај ваквите тумули во нашиот езерски регион (Барч, Каменица, Куч-и-Зи, Шуец), нив ги има и во Пелагониската рамница (Висои-Беранци) и Мариово (Крушевица, Чаниште), кај Островското Езеро во Еордаја (Патели, Арниса), во Ематиската рамница (Вергина), па сè до северните делови на Пајонија (Орлови Чуки-Стар Караорман кај Штип и Стрновац кај Куманово).²

Според Д. Митревски, тумулите во Македонија „не претставуваат етничка, туку социо-економска категорија“. Притоа, „родовско-клановски тип тумули е поврзан со основањето на новите населби, чија основна економија била сточарството. Тие биле формирани од неколку родо-

киот запис на овие простори, за повторно да се појави дури кон средината на I милениум п.н.е., односно во архајскиот период.

² Andronikos 1961; Hammond 1967; Hammond 1971; Hammond 1972, 312-383; Hammond 1973; Andrea 1974; Andrea 1976a; Andrea 1976b; Andrea 1977; Andrea 2009; Bodinaku 1982; Bodinaku 1985; Rhomiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989; Петрова 1996, 3-131; Митревски 1997, со краток осврт на 102-109; Митревски 2013, 222-224; Митревски 2021, 166-170; Вејко 1999; Вејко 2016; Миткоски 1999; Миткоски 2010; Миткоски 2020; Станковски 2008; Oikonomidis & Papayiannis & Tsonos 2012; Schmidt-Dounas 2016; Chemsseddoha 2017; Chemsseddoha 2020; Lera et al. 2017; Папазовска-Санев 2015, 117, 118; 149-156; Papazovska 2018; Атанасоска 2018, со краток осврт на 114-121.

ви, кои свој најсилен израз имале во родовските тумули распоредени најчесто долж околните сртови, во близина на населбите.“³ Во однос на овој општествен аспект на тумулитите, Л. Бејко ќе истакне дека: „Тумулитите играле активна улога во обликувањето на општествениот пејзаж од подоцнежната предисторија преку нивната физичка видливост и нивната внатрешна организација. Тие биле поврзувани на многу начини со заедниците на живите, а преку ликот на предокот можеби биле активно користени во политичките прашања од секојдневието. ... Нивниот однос со тврдините на ридовите, сепак, изгледа поважен во смисла на територијални маркери, како што новите утврдени локации можеби претставувале посигурен израз на големите здружени напори и организациски способности на заедницата.“⁴ Ние исто така се приклучуваме кон овие заклучоци, сметајќи дека тумулитите во раното железно време остварувале општествено-политички функции поврзани со просторниот и временскиот легитимитет на локалните заедници. Тумулитите означувале временска поврзаност на живите со предците, изразувајќи историска традиција на политичкото владеење со својата територија - токму како наследници на оние коишто претходно владееле со неа. Во исто време, личните крвни врски на живите со „родоначалникот“ веројатно ја условувале и внатрешната организација на заедницата, а потоа и на самата тумуларна некропола.

Меѓутоа, во следните неколку векови забележуваме нов тренд во организацијата на тумулитите, при што големите родовско-клановите тумули се заменуваат со нови, помали и пониски тумули кои содржат далеку помал број на покојници - колку една фамилија. Притоа, веќе нема централен гроб, ниту пак радијален распоред на покојниците - сите се погребуваат во ист правец, обично исток-запад (секако со некои случаи на отстапување). Оваа нова гробна форма доведува до формирање на пространи некрополи од неколку десетици или стотици мали и ниски тумули, кои сепак често се формираат во близина на некогашните големи „родовско-клановски“ тумули. Како што објаснува Д. Митревски: „Со номиналниот растеж на заедниците, се напушта погребувањето во старите клановско-родовски тумули. Тие ја имаат привилегијата да бидат основачите на родот, оставени на посебна позиција, како негови чувари. Новите, помлади тумули се организираат во близина, обично на пониските падини, каде

што се шират формирајќи нови пространи тумуларни некрополи со повеќе стотини тумули“.⁵

Дезинтеграцијата на големите „родовско-клановски“ тумули може да се разбере и како своевидна „дезинтеграција“ на колективната родовско-клановска организација на една локална заедница на помали социјални единки - фамилии. Притоа, ова не би требало да се разбере како ослабување на политичката и економска моќ на заедницата како целина, туку баш напротив - како нејзин експоненцијален раст кој довел до потреба од нова „децентрализирана“ внатрешна организација. Имено, со надминувањето на преодниот период од доцното бронзено во раното железно време, со сите демографски, културни и природни предизвици кои ги донесол, почнала стабилизацијата на железнодобните заедници. Веќе бил надминат политичкиот концепт за еден „силен лидер“ кој ќе ја обедини заедницата по свое водство и ќе ја одведе кон просперитет. Истовремено бил надминат и економскиот концепт на колективизмот, на складирањето заеднички ресурси кои водачот или водачите потоа ги разделуваат на групата. Со настапувањето на железното време, растот на населението и зголемената експлоатација на ресурси веројатно довеле до можноста различни индивидуи или семејства да преземат одговорност за сопствената судбина. Сега тие можеле да преземат иницијатива и „со свои раце“ да работаат или да тргнат во потрага по сопствената „среќа“, богатство и благосостојба - да прераснат во новата општествена „елита“. Симболички, секоја индивидуа на заедницата можела да се обиде да стане како претходниот „родоначалник“, да се обиде да ја постигне сопствената слава, дали преку работа, богатство или воени потфати. Можеби токму овој социјален момент се крие зад жанрот на „херојска епика“ која во овој период се создава во поширокиот Егејски регион, со приказните за „златното време“, Тројанската војна и потфатите на јунаци како Ахил, Одисеј, Кадмо, Херакле, Тезеј и Персеј?

Иако постои согласност меѓу истражувачите дека жанрот на „херојска епика“ во одредени аспекти влече корени од претходната микенска традиција, нејзината синтеза во верзијата што ја познаваме и нејзиниот вистински подем треба да се датира во 8. и 7. век п.н.е., достигнувајќи заокружена форма и широка распространетост веќе во 6 век п.н.е. Она што го познаваме како „грчка херојска епика“ веројатно го почнало својот развој на западниот малоазиски т.н. јонски брег,

³ Митревски 2021, 168, 169. Исто така види: Митревски 1997, 106-107; Митревски 2013, 222.

⁴ Вејко 2016, цитат на стр. 84.

⁵ Митревски 2013, 223. Исто така види: Митревски 1997, 107.

за потоа да премине на Балканот и да ја поттикне, како што вели М. Вест: „епизацијата на она што биле култни митови или народни приказни“.⁶ Со ова се согласува и В. Буркерт, кој смета дека: „Обожавањето на хероите од осмиот век натаму морало да биде изведено директно од влијанието на тогашната епска поезија која цветала.“ Притоа, овој автор смета дека подемот на култот кон хероите бил истовремено проследен со опаѓањето на култот кон предците: „Култот на херојот, всушност, воопшто не е култ на предците, тој се однесува на ефективно присуство, а не на секвенцата на крв низ генерациите, иако предците-основачи природно би можеле да добијат херојски почести. Исто како што, од околу 700 година, војската на полисите, хоплитската фаланга, станува одлучувачката политичка и воена сила што ја заменува аристократската коњица, така и култот на заедничките херои на земјата станува израз на групната солидарност.“⁷ Во својата суштина, хомерската епика е „поетска креација, каква што некои Грци од осмиот век мислеле дека херојскиот свет требало да биде“ - посочува И. Морис. Еповите на ова време не се „лошо напишана историја“, туку „артефакти генерирани во големите пресврти на осмиот век“. Имајќи го тоа предвид, „поемите и археолошките наоди можат правилно да се разберат само кога се читаат едни до други и се проткаени меѓусебе, како прежитоци од конкурентните осмовековни напори за самообликување, од кои била создадена класичната грчка цивилизација“.⁸ Односот помеѓу елитата и демосот, како што заклучува К. А. Рафлауб, е полн со контрадикторности на општество кое се менува: „Во заедницата, институциите се неформални и во нив доминира елитата. Сепак, еден подетален поглед открива дека улогата на демосот била значајна. Поединецот се чини скоро автономен, а надворешните односи се водат преку елитни гостински пријателства. Сепак, јавните послаништва и договорите меѓу полисите се познати и демосот е способен да преземе решителна акција. Елитата, која ги одразува противречностите на една преодна фаза, е аристократија во формација - како што треба да очекуваме во времето кога се формираа полисите, под притисок на брзорастечкото население, од кластери на мали села и групи следбеници, а елитата на

локални и регионални поглавари полека еволуирала во раслоената аристократија позната во архајскиот полис.“⁹

Но, да се вратиме на нашиот географски простор. Кога овие процеси се случувале во Егејскиот басен, „Македонија останала силно балканска. ... Освен тесните крајбрежни ленти на Халкидик, Епир и (по основањето на Тасос и Абдера) Тракија, северот останал различен од Егејот, но тоа се променило во архајското време.“¹⁰ Се чини дека на претходно опишаната трансформација ѝ било потребно малку подолго време за да го опфати Средниот Балкан. Во сферата на погребувањето, пробивот на оваа нова идеологија би требало да се бара во постепената трансформација на големите колективни тумули во помали фамилијарни тумули и уште повеќе во рамни некрополи. Како што посочува Д. Митревски: „... под импулсите на идејата за демократија и подемот на семејството, а во времето на постепено напуштање на родовските стеги, рамните некрополи постепено ќе го заменат конзервативниот тумуларен начин на погребување“.¹¹ Овој процес е поочигледен во комуникациски поотворените региони, каков што е случајот со Јужното Повардарие, каде што рамните некрополи почнуваат да се формираат уште во 7. век п.н.е. За разлика од нив, во поконзервативните региони како Пелагонија и Брегалничката Долина, тумулите се задржале некој век подолго - до 6. и 5. век п.н.е., соодветно. Нашиот езерски регион, се чини, припаѓал на оние малку поконзервативните.

Во Корчанското Поле и западниот крај на Долина Преспа, погребувањата во големите колективни т.е. „родовско-клановски“ тумули кај Барч, Каменица, Куч-и-Зи и Шуец, продолжиле дури до 5. век п.н.е. Ова укажува на конзервативниот карактер на локалната култура јужно од езерата, задржувајќи го релативно истиот начин на погребување од доцното бронзено време, преку целото железно време, па сè до самиот почеток на антиката.¹² За разлика од нив, северно од Охридското Езеро, на локалитетите „Три Челюсти“ и „Вртуљка“ кои ги претставуваат иницијалните фази на Требенишката некропола, имаме гранична форма помеѓу рамна и тумуларна некропола. Гробовите откриени тука, над 20-тина на број и датирани во 7. и 6. век п.н.е., имале различна ори-

⁶ West 1973, West 1988 (цитат на стр. 172), West 1999, West 2011, Nagy 2013, Jenkyns 2016. Критички осврт врз современите научни теории за Хомер и хомерската епика: Graziosi 2002.

⁷ Burkert 1985, 203-208 (цитат на стр. 204).

⁸ Morris 1997 (цитати на стр. 558 и 559).

⁹ Raaflaub 1997 (цитат на стр. 647, 648).

¹⁰ Morris 1997, 554.

¹¹ За развојот на фамилијарните тумули и рамните некрополи во железното време: Митревски 1997, 107-108.

¹² Andrea 1976a; Andrea 1976b; Andrea 1977; Andrea 2009; Атанасоска 2018, 87-94.

ентација и биле организирани во неколку групи. На прв поглед, истражувачите претпоставиле дека се работи за рамна некропола. Меѓутоа, одредени аспекти како фактот дека покојниците биле положени директно врз тогашната површина на земјата или во плитка јама, понекогаш поплочени или оградени со камења, укажува на можноста дека врз нив била насипана земја. Во прилог на тоа одат и бројните ситни наоди откриени во гробниот меѓупростор, а покриени со земја, ситни и покрупни камења. Додавајќи го кон тоа фактот дека групата сочинета од гробовите 25, 26, 27, 28 и 29 била оградена со полукружен прстен од камења (Т.П: 2), станува извесно дека на оваа некропола постоеле (и) ниски тумули од „фамилијарен“ тип.¹³ Потврдата за постоењето на ниски тумули северно од Охридското Езеро во подоцнежните фази на железното време доаѓа со откритието на некрополата „Свети Илија“ кај Делогожда. Таму, најстарите гробови од 6. - 5. век п.н.е. биле окружени со заеднички венец од камења и сосем извесно покриени со низок земјен насип.¹⁴ Остатоци од други железнодопски и архајски погребувања северно од Охридското Езеро се откриени кај селата Радолишта и Речица, во однос на кои немаме прецизни податоци за гробните конструкции.¹⁵

Во однос на Горна Преспа, засега немаме сигурни податоци за начинот на погребување во железното време. Во популарната Археолошка карта на Република Македонија (1996) е спомнат локалитетот „Ружин Гроб“ кај селото Асамати, во близина на северниот езерски брег, категоризиран како „тумул од железното време“. Според приложената информација, во 1976 година на локалитетот биле извршени сондажни ископувања кои откриле само „два гроба со секундарно погребување“, градени од камен, со под од тегули и без никакви гробни прилози.¹⁶ Според описот на гробовите, нам поверојатно ни се чини дека се работи за земјен насип со гробови од римскиот период. Потврда за ова наоѓаме и во описот на локалитетот во постарата Археолошка карта на

¹³ За откритијата на Три Челусти и Вртуљка: Кузман 1985. Околу можноста за постоење на ниски тумули: Митревски 1997, 101, 315; Papazovska & Heilmann 2018.

¹⁴ Vitrakova-Grozdanova 1989; Битракова-Грозданова 2017, 129; Митревски 1997, 101-102, 292.

¹⁵ За Радолишта: Кузман 1988; Митревски 1997, 308, 309. За Речица: Кузман 1983; Митревски 1997, 310.

¹⁶ Коцо Д. (ред.), *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје: МАНУ, 1996, 332. Локалитетот како „раножелезнодопски“ е спомнат и кај Bunguri et al. 2021, со референца кон посочената Археолошка карта од 1996 година.

Собранието на Општина Ресен, токму од 1976 година, каде стои: „Сpreма обликот могилата потсеќа на могилите од железното време на која се наоѓа секундарно погребување од римско време“.¹⁷ Сметаме дека засега не постојат никакви материјални докази кои би укажале на хронолошката определба на овој локалитет во железното време. Во постарата општинска археолошка карта од 1976 година се споменати уште два локалитети определени како тумули т.е. могили од железното време. Тоа се локалитетите „Турски ливади“ кај селото Долно Дупени и „Сув Даб“ кај селото Козјак. Во близина на првиот се споменува и можна железнодопска населба на возвишението „Брајневица“.¹⁸ Меѓутоа, ниту еден од овите три локалитети не е спомнат во подоцнежната Археолошка карта на Република Македонија (1996). Очигледно, потребни се повеќе истражувања за потврда или отфрлање на индициите за овие потенцијални железнодобни локалитети.

Во секој случај, се чини дека со крајот на железното време и настапувањето на антиката, односно за време на т.н. архајски период, претходно започнатиот процес на „индивидуализација“ и приватносопственичка „демократизација“ ја достигнува својата кулминација. Во контекст на новонастанатите културно-идеолошки услови и напуштањето на клановско-родовските социјални односи, сметаме дека во ова време поголем број индивидуи добиле можност да избираат помеѓу различни животни патеки. Оние коишто ќе се одлучеле за „јуначкиот пат“ можеле да формираат воени дружини и да ги нудат своите „услуги“ на богати и моќни индивидуи во поширокиот регион. Тоа можело да биде со цел одбрана на стадата од грабливци или населбите од други заедници и ограбувачки дружини, или пак токму самите тие да се посветат на „ајдутството“. Како што посочува С. Вергер во однос на богатите архајски грбови од Требениште: „*Централното место на воената опрема меѓу прилозите на покојниците се чини дека укажува на силна милитаризација на требенишката заедница, што може да се објасни со потребата да се контролираат патиштата на комуникација и да се штитат стадата. Не е невозможно тоа да произлегува и од некаква поразвиена професионална воена дејност, што се изведува на локално ниво, во рамките на односите меѓу соседните автохтони племиња, или*

¹⁷ Археолошка карта на Собранието на Општина Ресен XXIV, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1976, 26.

¹⁸ Археолошка карта на Собранието на Општина Ресен XXIV, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1976, 33, 39.

пак регионално, во вид на платеничка активност во служба на грчките градови и најблиските кралства кон Илирија и Македонија. За оваа последна точка, сепак, недостасуваат историски и археолошки податоци за архајскиот период.¹⁹

Но, освен воената активност, постоеле и помирни животни алтернативи. Некои можеле да се фокусираат на експлоатацијата и размената, односно трговијата со високобарани суровини и производи, како што се металните руди - нешто што на Балканот засилено почнува да се развива во железното време. Други можеле да научат некоја занаетчиска вештина, да станат „мајстори“ и така да го валоризираат своето знаење и способност. Трети, пак, со своето семејство можеле да се обидат да го максимизираат својот успех во традиционалните стопански сфери на земјоделството и сточарството и на тој начин да се обидат да го создадат своето богатство. Полека, но сигурно, претходниот родовско-клановски „коллективизам“ почнал да се трансформира во некаков приватно-сопственички „фамилијаризам“, „индивидуализам“ или некој нивни хибрид. Секако, овој процес воопшто не смее да се романтизира, со оглед на тоа што сосем извесно и во новонаметнатиот идеолошки систем постоеле цврсти социјални норми и табуа, за чие преминување биле предвидени некакви казни. Притоа не постоеле никакви пречки за оние кои би се здобиле со голема моќ да ги експлоатираат останатите, понемоќни од нив. Единствениот закон кој веројатно владеел - бил законот на посилниот. Притоа, за разлика од „коллективизмот“ кога заедницата стои во одбрана на поединецот кој е нејзин член, во услови на фрагментација на колективот и растот на „индивидуализмот“ веројатно дошло до пад во сигурноста и безбедноста за динамичните поединци. Односно, поголема слобода за поединците вообичаено води кон поголем личен ризик и помала сигурност - и обратно. Во овие пасуси претставуваме една дихотомија на „слобода“ наспроти „сигурност“, што треба да се сфати како поедноставена генерализација на процеси кои во реалноста сосема извесно се случувале со многу повеќе контекстуални разлики и специфичности.

Што се однесува до погребната сфера, новата општествена идеологија се манифестираше во форма на богатите погребувања од Требениште, Горна Порта, Делагожда, Радолишта и Речица - сите северно од Охридското Езеро. Тоа се гробови на индивидуи од различен пол и со разлики во нивниот социјален статус, некои се инхумации, а некои кремации, некои рамни, а некои тумуларни

¹⁹ Verger 2014, 259.

- но сите со богат гробен инвентар составен од локални предмети и увезени луксузни производи, а во поистакнатите случаи и фолиски апликации од благородни метали. Особен интерес меѓу научната, но и пошироката јавност предизвикуваат 13-те богати, рамни гробови од Требениште (Т.Ш: 1).²⁰ Поради нивното богатство, долго време се сметало дека се работи за погребувања на „кнезови“, слично како оние тумуларните од посеверните делови на Средниот Балкан во Атеница и Нови Пазар. Меѓутоа, разликите се извесни во нивната монументалност. Иако богатите требенишки гробови се истакнуваат во однос на оние посиромашните од истата некропола - и според помасивната конструкција и според луксузот на прилозите, тие сепак ја немаат монументалноста на „кнежевските“ погребувања на север. И покрај овие воочливи разлики, богати требенишки погребувања најчесто во литературата се третираат како гробови кои припаѓале на локални „кнезови“, „владетели“ или „аристократи“, или пак на некоја владетелска група дојдена од страна.²¹ Меѓутоа, откривањето на слични манифестации и на други локации ширум македонско-пајонскиот културен простор, пред сè бројните примери од Синдос и Архонтико кај Термајскиот залив, укажува на еден пораспространет културен феномен.

Интересна интерпретација ни нуди С. Бабиќ, според која богатите требенишки гробови не мора да бидат поврзани со индивидуи кои имале „политичка доминација“. Наместо тоа, таа смета дека тие, пред сè, треба да се сметаат како социо-културно обележје на една „заедница на портите“ („заједница на вратницама“/”gateway community”). Односно, дека се работи за заедница која своето богатство го добила благодарение на нејзината географска позиција во размената на добра, односно контролата врз некоја важна комуникациско-трговска линија. „Посиромашните гробови во Требениште се датирани непосредно пред и по појавувањето на богатите, што го подвлекува впечатокот дека целото население или најголемиот дел од него во еден момент ги почувствувало придобивките од контролата врз комуникацијата“ - посочува Бабиќ.²² Оваа важна комуникација несомнено била Кандавискиот пат

²⁰ Stibbe 2003; Ardjanliev et al. 2018, со приложена библиографија.

²¹ Lahtov 1965, 169-171, 176; Палавестра 1984, 94; Bouzek & Ondřejová 1988, 94; Митревски 1997, 157-160; Митревски 2013, 233-234; Соколовска 1997, 88-89; Theodossiev 1998; Theodossiev 2000; Чаусидис 2010, 163-166; Кузман и Димитрова 2010, 39-47; Кузман 2013; Ardjanliev et al. 2018; и други.

²² Бабиќ 2004, 14, 66-75, 149.

т.е. подоцнежната Виа Егнатија. Што се однесува до претходно споменатите „кнежевски“ погребувања во денешна Западна Србија, авторката смета дека тие го претставуваат последниот изблик на стариот општествен систем којшто на племенските старешини им овозможувал монопол врз сопственоста на луксузни предмети. И таму во времето на 6. и 5. век п.н.е. се случува слична социјална трансформација на железнодобните заедници и „дезинтеграција“ на претходните форми на доминанта социјална улога на „кнезовите“. Притоа, оваа „дезинтеграција“ се случила како резултат на пораспространетото право на сопственост во заедницата. Како рефлексива на овој процес се посочуваат погребувањата со увезени луксузни предмети, но без експлицитни симболи на некаков доминантен социјален статус, како оние во Крушевица во западна Србија и Лисијево Поље во Црна Гора.²³

Географската местоположба на нашата требенишка заедница како клучен фактор во нејзиниот подем е порано истакната и од страна на В. Соколовска: *„Појавата на кнежевските гробови и богатите архајски некрополи се должи на подемот на една популација од политички, економски, културен и трговски аспект, при што нивната географска местоположба одиграла пресудна улога.“* Иако авторката генерално се придржува кон толкувањето на овие гробови како „аристократски“, таа сепак носи еден, според нас, исклучително значаен заклучок во однос на целата заедница: *„Кога се има предвид целокупната содржина на овие некрополи, се наметнува заклучок дека само една стабилна популација, која изминала подолг временски период во мирен живот и благосостојба, без војни и други поголеми потреби, можела да создаде ваква култура.“*²⁴

Во контекст на социјалните односи присутни во требенишката заедница, а одразени преку требенишката некропола, треба да се истакне и анализата на С. Вергер, кој меѓу 13-те богати погребувања препознава и некои важни хиерархиски разлики. Врз основа на нивната местоположба во рамките на некрополата (Т.Ш: 1), Вергер најпрвин ги дели во четири редови - од исток кон запад: 1) гробови II, III, IV, V, VI, VII; 2) гробови I, VIII; 3) гробови IX, X, XI, XIII; и 4) гроб XII. Понатаму, врз основа на комплетите на садови за пиење приложени во гробовите, тој издвојува два погребни модела: 1) со целосен комплет - гробови I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII; и 2) со нецелосен комплет - гробови IX, X, XI, XII, XIII. Она што е воочливо

од споредбата на овие два критериума на поделба е дека гробовите во првите два реда на исток се всушност оние кои имаат целосен комплет за пиење, а погребувањата во другите два реда на запад - се оние со нецелосен комплет. Потоа, во сооднос со генералната луксузност на гробните прилози, Вергер ги класифицира сите тринаесет гробови во четири хиерархиски категории, од пониска кон повисока: Ранг 0 = гробови XI, XII; Ранг 1 = гробови II, III, IV, VI, VII, X, XIII; Ранг 2 = V, IX; и конечно највисокиот Ранг 3 = I, VIII. На крај, авторот заклучува дека само три гробови може да се наречат навистина „аристократски“, а тоа се гробовите I, VIII и V. Првите два, I и VIII се издвојуваат како најбогати со целосен комплет за пиење и издвоени во засебен ред (втор од исток кон запад) (Т.Ш: 2, 3). Третото погребување, нумерирано како V, има целосен комплет за пиење, но е нешто посиромашно и сместено во првиот најисточен ред, заедно со други пониско рангирани гробови. Сите овие три „аристократски“ гробови припаѓале на покојници од машки пол. Од друга страна, следното највисоко рангирано погребување (второ во Ранг 2), нумерирано како гроб IX, се смета за женско. Ова погребување се наоѓа во третиот ред од исток кон запад, има нецелосен комплет за пиење, но се карактеризира со богати прилози во форма на златна маска, златен накит и уникатно присуство на две ковачки алатки (Т.Ш: 4).²⁵

Сумирајќи го напишаното во погорните неколку пасуси и различните мислења на различни автори, може да се заокружат два основни социо-економски модели за појавата на културниот феномен на богатите архајски погребувања. Според едниот, тие се резултат на акумулацијата на богатство од страна на политичките властодршци во локалната заедница. Според другиот, тие припаѓаат на луѓе кои се збогатиле поради тоа што се нашле на вистинското географско место, во вистинското време на експанзија на регионалната трговија. Вистината е веројатно некаде на средина: регионалната трговија понудила можност за збогатување на поголем број индивидуи, вклучувајќи ги, но не и ограничувајќи се само на локалните политички властодршци. Овие, пак, пред нив имале две опции. Првата би била да се спротивстават на новиот социјален тренд и да се борат, веројатно неуспешно, со растечката моќ на новоформираната богата елита составена од повеќе индивидуи коишто така од нив би ја презеле политичката власт. И овие нови владетели потоа би се нашле во сличен избор: да ја повторат

²³ Бабиќ 2004, со резиме на 143-150.

²⁴ Соколовска 1997, 79-80.

²⁵ Verger 2014. За преглед на прилозите во сите овие гробови види Arđjanliev et al. 2018.

Табела 1: Хиерархиска анализа на богатите гробови од Требениште
(Според Verger 2014)

	со целосен комплет за пиеење		со нецелосен комплет за пиеење	
	Ред 1	Ред 2	Ред 3	Ред 4
Ранг 3	-	I, VIII	-	-
Ранг 2	V	-	IX	-
Ранг 1	II, III, IV, VI, VII	-	X, XIII	-
Ранг 0	-	-	XI	XII

„грешката“ и да се борат помеѓу себе или да ја изберат другата опција - коегзистенција. Односно, да ги здружат своите сили со цел акумулација на богатството и максимизација на моќта во нов симбиотички систем на владетели и придружни моќници (условно „аристократија“). Нешто како подоцнежниот однос на македонските кралеви со нивните придружници - хетајри: „Така, до владеењето на Филип II, какви и да биле теоретските права на македонското народно собрание, реалноста на политичката моќ била споделена меѓу кралот како верски и воен поглавар на етносот и едвај повеќе од сто поглавари на аристократски семејства, придружници на кралот (εταίροι), чиј заложник лесно би можел тој да стане“ - посочува М. Хацопулос.²⁶ Сметаме дека во општ контекст на една ваква динамка на моќта веројатно биле формирани раноантичките кралства на Средниот Балкан, како некој дијалектички процес помеѓу претходниот „колективизам“ и новиот „индивидуализам“ за коишто говоревме претходно. Меѓутоа, голема моќ обично води кон големо его и мегаломанија. Човечката психологија секогаш преовладува, а популарната херојска епика сигурно не придонесла за ублажување на ситуацијата. Следствено, повеќе моќни и мегаломански настроени луѓе со големо его и јуначки идеали, здружени во неколку воено-политички групации - значи погодни услови за конфликт. Во следните турбулентни векови, токму тоа и се случило. Доволно е само да се свртиме на југоисток од нашиот езерски регион и да ги видиме постојаните борби за македонскиот престол во 5. и 4. век п.н.е. Се согласуваме со Е. Борза кога заклучува дека: „групи луѓе учествувале во изборот на кралот, веројатно (но не и нужно секогаш) вклучувајќи членови на кралското семејство, важни барони, воени главатари и делови од војската и цивилното население. Докажете силно укажуваат дека изборот не се одвивал според некоја конституционална процедура, туку бил според приликите, зависејќи од политичките и воените услови што постоеле во тој момент“.²⁷

²⁶ Hatzopoulos 1996, 267.

²⁷ Борза 2004, 276.

Како што беше посочено претходно, погребувањата во големите колективни тумули во Корчанското Поле завршуваат во 5. век п.н.е., а во исто време ги снемјува и богатите архајски погребувања како оние во Требениште. Всушност, на оваа некропола погребувањата продолжуваат до крајот на 4. век п.н.е., но гробовите кои ги следат „богатите“ - не без основа се нарекуваат „сиромашни“. Нивните прилози се главно локални керамички и бронзени производи, железно оружје, со по некој спорадичен изблик на нешто малку „полуксузно“ - како бронзен стригил и кантарос во црно-глазиран “West Slope” стил (дотолку што и двата предмети се потпишани, на ANTIMAXEIA и ΠΑΝΟΣ, соодветно).²⁸

Според В. Битракова-Грозданова, од средината на 5. век п.н.е. до средината на 4. век п.н.е. постои „хијатус“ на неколку локални некрополи, што таа го доведува во врска со потенцијална миграција на населението и одредени етнички промени.²⁹ Меѓутоа, П. Арџанлиев образложува дека, од железното време до крајот на хеленистичкиот период, „локалното население практикувало идентични погребни обичаи и спроведувало строг сет на погребни обреди во период од најмалку половина милениум“. Поради тоа, тој доаѓа до заклучок дека регионот бил „континуирано населен од хомогена група на луѓе долг временски период, барем од железното време до крајот на хеленистичкиот период“.³⁰ На етничките прашања ќе се навратиме подоцна, а засега останува дилемата на што се должи осиромашувањето на локалните некрополи. Според Арџанлиев, при обидите за одговарање на ова прашање треба да се земат предвид и „главните историски настани кои би можеле значително да влијаат на регионот“. Тој потоа посочува на судирите помеѓу Македонското Кралство од југоисток и илирските племенски сојузи од северозапад, кои несомнено се одвивале и во нашиот регион. „Со голема веројатност

²⁸ Ardjanliev et al. 2018 (за конкретните два наоди - стр. 331, 354 (кат. бр. 244 и 308).

²⁹ Битракова-Грозданова 1995 (повторно објавен во Битракова-Грозданова 2017, 449-454).

³⁰ Ardjanliev 2017.

[жители на регионот] изгубиле толку многу од своето богатство што, едноставно, ретко можеле да си дозволат богати погребувања како оние од претходниот период“ - објаснува Арџанлиев. Тој смета дека ситуацијата конечно се стабилизирала по победата на македонскиот крал Филип II против илирскиот водач Бардилис во 359 г. п.н.е., „што го означило цврстото воспоставување на македонската власт во областа, по што богатите локални погребувања полека почнуваат повторно да се појавуваат“.³¹

Сличен одговор предлага и В. Соколовска, која надоврзувајќи се на претходниот заклучок дека богатата архајска култура можела да биде резултат само на „една стабилна популација, која изминала подолг временски период во мирен живот и благосостојба, без војни и други поголеми потреби“, потоа посочува дека: „Експанзијата на Македонците по завршетокот на Грчко-персиските војни става крај на овој расцвет. Во Охридскиот регион и Деуриоп ќе се почувствува значително осиромашување, што се потврдува со погребувањата на Стара Чешма, Три Челоусти и Вртуљка [т.е. Требениште - И.Е.]“.³²

Ние исто така се приклучуваме кон овие мислења, сметајќи дека причината за осиромашувањето, а во некои случаи и прекилот во употребата на локалните некрополи во 5. и 4. век п.н.е. се должи на обемните воени активности што се случувале во поширокиот регион: Грчко-персиската војна, Пелопонеската војна, нападите на илирските племенски сојузи врз Македонија и Епир, како и судирите на Македонското Кралство со горномакедонските племиња.

Во однос на погребувањата од овој период, видовме дека на Требенишката некропола имаме континуирани погребувања од 7/6. век п.н.е до крајот на 4 век п.н.е. Притоа, постои јасно „осиромашување“ во гробните прилози во текот на класичниот период (од 5. до 4. век п.н.е).³³ Уште еден локалитет каде што имаме континуирани погребувања од железно до римско време е Охридскиот рид, со микро-локациите Плаошник, Горни Сарај, Горна Порта, Самуилова тврдина и Дебој. Иако откритијата од Охрид сè уште не се целосно публикувани, она што го знаеме за класичниот период нуди „побогата“ слика отколку ситуацијата во Требениште. Гробовите кои припаѓаат на архајскиот период (крај на 6. и почеток на 5. век п.н.е.), како и во Требеништа, се исклучително богати. Во гробот 132 биле положени

кремираните останки на две помлади индивидуи (момче и девојка?), заедно со бројни богати прилози меѓу кои и маска, нараквица и други елементи од златна фолија. Во ближниот гроб 167 биле откриени инхумираните останки на дете од 4 до 6 години, кои исто така било погребано со елементи од златна фолија и други вредни прилози. Непосредно до овие гробови била откриена и колективна гробница на шест кремирани машки индивидуи со јасен војнички идентитет - со шест бронзени шлемови, единаесет бронзени кнемиди и 15 железни копја.³⁴ Можеби оваа колективна гробница е индикатор за немирните времиња што следувале? Во однос на гробовите од класичниот период, за разлика од оние „сиромашните“ во Требениште, во Охрид е откриен релативно богатот Гроб 127 од првата половина на 4. век п.н.е. Од овој гроб потекнуваат еден бронзен халкидски шлем со релјефно изведени грофони, златна белегзија со овновски глави, златна обетка во форма на хипокамп, црвенофигурален аскос, керамички амфорискоси, лекит-арибал, парадни копја и стригилис.³⁵ Покрај овој гроб, исто така знаеме за повеќе примероци на црвенофигурални садови од локалитетите на Охридскиот рид, датирани во 5. и 4. век п.н.е. Според Г. Санев, овие наоди се показател дека Охрид и поширокиот регион на Дасаретија не ги прекинале своите трговски врски со грчките колонии на Јадранот. „Овие релации egzистирале од архајскиот период и токму затоа во Охрид и околните територии постои широк асортиман на метални садови и грнчарија, од коринтски до јужноиталски производи, кои датираат од 6. до доцниот 4. век п.н.е.“ - посочува Санев.³⁶ Уште еден локалитет на кој се откриени остатоци од класичниот период е островот Голем Град во Преспанското Езеро, каде што имаме неколку гробови датирани во 5. - 4. век п.н.е. Сите овие гробови се кремации, а заедно со пепелта на покојниците во нив биле приложени вреден накит, грнчарија, оружје, па и една сребрена монета искована во Танагра во Беотија.³⁷ Интересното во случајот е што на островот немаме откриени остатоци од архајскиот период, односно неговата функција како некропола започнува во класич-

³¹ Ardjanliev 2017, 139.

³² Соколовска 1997, 90.

³³ Ardjanliev et al. 2018, со приложена библиографија.

³⁴ Кузман и Димитрова 2010, 39-44; Kuzman 2018.

³⁵ Наодите од гробот засега се публикувани само парцијално: Кузман и Димитрова 2010, 41; Кузман 2013, 448; Kuzman 2018, 209, 221; Sanev 2013, 27; Амфорискоси 2015; Битракова-Грозданова 2017, 70 (сл. 9), 209-218, 249, 250, 262 (ph. 5), 263 (ph. 7, 9).

³⁶ Sanev 2013, цитат на стр. 4. Исто така види: Битракова-Грозданова 2017, 247-265.

³⁷ Битракова-Грозданова 2011, 217, 273-281 (гробови бр. 146, 149, 150 и 153).

ниот период. Со тоа ни се наметнува прашањето дали Голем Град всушност почнал да функционира како збег за локалното население од воените дејствија во ова време? Во оваа насока е интересно да се посочи фактот дека најраните одбранбени ѕидини на островот се всушност подигнати во времето на 5. или 4. век п.н.е., на неговата јужна страна.³⁸ Во секој случај, веќе во следниот хеленистички период на островот имаме јасни остатоци од населбински живот.

Како заклучок за класичниот период можеме да посочиме дека и покрај евидентното осиромашување или напуштање на повеќето локални некрополи, наодите од Охрид покажуваат дека некои населби сепак продолжиле со релативно интензивен живот. Се надеваме дека со нови археолошки истражувања ќе се расветлат повеќе дилеми поврзани со животот во Охридско-Преспанско-Маличкиот регион за време на 5. и 4. век п.н.е. Во секој случај, засега е јасно дека новиот подем во богатството на регионот се случува кон крајот на 4. век п.н.е., односно релативната стабилизација на регионалната воена состојба под власта на Македонското Кралство на Филип II и Александар III. Всушност, во тоа време се случува „консолидацијата“ на ридските населби во езерскиот регион во некаков комплексен одбранбен систем. Дел од населбите кои егзистираат во овој период, а биле лоцирани на стратешки доминантни позиции, добиваат монументални ѕидини. Такви се на пример локалитетите Свети Еразмо, Требенишко Кале, Градиште-Делагожда и Вајтос-Октиси. Централната населба во овој систем на север од Охридското Езеро несомнено бил Лихнид т.е. Охрид, кој во овој период влегува во својата урбана фаза. Во Охрид е откриена и монументална ѕидана гробница од „македонски тип“, датирана од средината на 4. век п.н.е. до средината на 2. век п.н.е., која ја илустрира моќта со која се здобил некој локален „великодостојник“ (Т.IV: 1).³⁹ Во исто време, во урбана фаза влегува и населбата Долно Селце на Мокра Планина, на запад од Охридското Езеро, каде што исто така се откриени неколку монументални гробници од „македонски тип“ датирани во 4. и 3. век п.н.е., но овојпат изделкани во карпа (Т.IV: 2).⁴⁰ На јужната страна на езерото, пак, се наоѓа Поградечката Тврдина, која била основана како населба во 5 век п.н.е., а на крајот на 4. век п.н.е. добива зајакнати ѕидини.⁴¹ Уште појужно, над западниот брег на

Маличкото Езеро, урбан развој доживува и утврдувањето Симица, каде што бил изграден и храм на некоја божица (можеби Афродита?).⁴² Меѓутоа, со римските освојувања на овој дел од Балканот и победата врз Македонското Кралство во 2 век п.н.е., почнува нова трансформација на општествениот пејсаж и постепена „деконструкција“ на регионалниот одбранбен систем на утврдувања. Истражувачите на Поградечката Тврдина наишле на слој гареж и уништување што се поврзува токму со Римско-македонските војни во 2 век п.н.е. Животот на тврдината продолжил и после тоа, но со намален интензитет.⁴³ Населбите кај Долно Селце и Симица исто така доживуваат пад на крајот на милениумот и го губат својот градски статус. Всушност, во ова време гледаме општо симнување кон пониските позиции во котлините и формирањето на мали земјоделски и рибарски заедници. Единствена градска населба која продолжува интензивно да се развива е Лихнид, кој прераснува во културен, економски и политички центар на цела Дасаретија.⁴⁴

И покрај политичките промени, извесните воени жртви и случаи на уништување во 2 век п.н.е., се чини дека, сепак, локалното население и не претрпело преголем удар како што било во класичниот период. Монументалните гробници по римското освојување веќе ги нема, но имаме континуиран развој на рамни некрополи. Така, градската некропола на Лихнид кај месноста Дебој (Т.IV: 3) продолжила да егзистира низ целиот хеленистички период, па низ римскиот империјален период - сè до доцната антика. Политичката моќ веќе не била во рацете на локални или регионални моќници, туку делегирана од империјалниот центар во Рим, а спроведувана со силата на римските легии. Тоа би укажувало на постепениот развој на култура во која веќе не било толку важно да се изрази богатство акумулирано во нечиј животот преку погребувањето, како што тоа било претходно. Истовремено, секој што имал доволна економска моќ можел да си дозволи полуксузни предмети од домашно или странско производство. Трговските врски со Западот и Истокот продолжиле да функционираат, па дури и да се интензивираат, со таа разлика што по 2. век п.н.е. се зголемува увозот на италски производи.⁴⁵

³⁸ Léra 1974; Léra 1992.

³⁹ Anamali 1974, 474.

⁴⁰ Кузман и Димитрова 2010, 75-84; Битракова-Грозданова 2017, 77-100.

⁴¹ Општ осврт врз материјалната култура на хеленистичкиот период во Македонија: Битракова-Грозданова 1987; Блажевска 2013. Повеќе информации за хеленистичката култура во Охридскиот регион може

³⁸ Битракова-Грозданова 2011, 295, 296.

³⁹ Кузман и Димитрова 2010, 50-70; Битракова-Грозданова 2017, 15-122; Verčik et al. 2019.

⁴⁰ Сека 1972; Сека 1976; Сека 1985.

⁴¹ Anamali 1974.

Најмногу податоци за погребните обичаи во последната историска фаза на I милениум п.н.е., односно таканаречениот хеленистичкиот период (4. - 1. век п.н.е.), имаме од охридските некрополи Дебој и Самуилова Тврдина.⁴⁶ За разлика од претходните векови кога на некрополите во охридскиот регион можеа да се сретнат и инхумации и кремации, со настапувањето на хеленистичкиот период - инхумацијата се наметнува како единствен ритуал на погребување (тоа повторно ќе се смени во римскиот империјален период). Односно, се враќаме на преферираниот погребен ритуал од железното време. Притоа, покојниците во хеленистичкиот период се закопувале според неколку општи, однапред определени правила, коишто можат да се согледаат благодарение на големиот број гробови од овој период. Конструкцијата на гробовите се состоела од правоаголна јама во правец исток-запад, која била оградена со камења. Покојниците се поставувале на грб, во испружена положба. Најчести гробни прилози кај припадниците на двата пола се садовите - вообичаено керамички, многу поретко бронзени, кои биле поставувани кај нозете на покојниците. Во многу случаи бил положуван поголем складиштен сад (амфора, ојнохое), чие устие потоа било поклопувано со некој помал сад (кантарос, скифос, калапена чаша). Во гробовите на мажите вообичаено било положувано и оружје. Најчесто се работело за копје кое се поставувало крај десната нога, а во некои случаи и бодез или меч во левиот предел на карлицата. Припадничките на женскиот пол, пак, вообичаено биле закопувани со вреден накит, како обетки, ѓердани и прстени. Детските гробови најчесто содржеле помали керамички садови, теракотни фигурини и астрагали.⁴⁷

Во соседниот Преспански регион се среќаваме со малку поразновидна ситуација во однос на гробните форми. Имено, веќе споменавме дека сите покојници од класичниот период на островот Голем Град биле кремирани, со тоа што пепелта заедно со прилозите им била положена во јама во природните вдлабнатини на карпестиот терен на островот. Спалување бил преферираниот метод и за покојникот во доцнохеленистичкиот гроб 161 (1. век п.н.е.).⁴⁸ На самиот северен раб

да се најдат кај: Битракова-Грозданова 2017. Во Преспанскиот регион: Битракова-Грозданова 2011; Битракова-Грозданова 2015.

⁴⁶ За Дебој: Арџанлиев 2013; Arđjanliev 2014; Arđjanliev 2017. За Самуилова тврдина: Кузман 2021.

⁴⁷ Генерален осврт врз погребните ритуали во Охридскиот регион од железното време до хеленистичкиот период: Arđjanliev 2017.

⁴⁸ Битракова-Грозданова 2011, 273-286 (гробови бр. 146, 149, 150, 153 и 161).

на Горна Преспа, пак, на некрополата Гимбабица кај Избишта, датирана во хеленистичкиот период, е откриена еклектичка ситуација. Се среќаваат и инхумации и кремации, во правоаголни јами кои често се оградени со камења. Ориентацијата на покојниците и инвентарот на гробни прилози е суштински еднаков на практиките забележани во охридските некрополи. Сметаме дека е исклучително интересно за Гимбабица да се истакне и откриетието на гробници со ограден прстен од камења, врз кои веројатно стоел низок насип од земја и мали камчиња, односно се работело за некаков вид ниски тумули.⁴⁹ Овој тип на гробна конструкција е засега уникатен за нашиот езерски регион во хеленистичкиот период, меѓутоа негови аналогии се среќаваат на некрополите низ Македонија и пошироко во текот на класичниот и хеленистичкиот период. Во суштина може да се смета за наследство на тумуларните погребувања од првата половина на милениумот, односно за имитација на монументалните тумули на кралските и аристократските сидани гробници од втората половина на милениумот.⁵⁰

Покрај евидентните разлики во гробните прилози на кои се осврнавме претходно, машките и женските погребувања во Охридско-Преспанскиот регион се разликувале и по ориентацијата на положените тела. Имено, жените се закопувале со главата на исток, односно гледајќи кон запад. Мажите, пак, биле погребувани обратно - со главата на запад, гледајќи кон исток. Ваквата половина диференцијација во хеленистичкиот период е забележана на охридските некрополи Дебој, Требенишко Кале, Црвејнца-Опеница и Самуилова Тврдина. Притоа, оваа практика наназад може да се следи сè до железното време - како што е евидентирано и на некрополите кај Требениште.

⁴⁹ Систематските археолошки истражувања на локалитетот Гимбабица кај Избишта започнаа во 2018 година и сè уште траат, поради што резултатите не се публикувани во целост. Раководител на истражувањата е Перо Арџанлиев од Археолошкиот музеј на Македонија во Скопје. Ние учествуваме во истражувачките кампањи во 2018 и 2019 година. Дел од откријата се презентирани од страна на раководителот П. Арџанлиев на симпозиумите на Македонското археолошко друштво во 2019 и 2021 година, во различни печатени и електронски медиуми, како и на официјалната Фејсбук страница на Археолошкиот музеј на Македонија. Види ги следните библиографски единици: *Гимбабица 2018a*, *Гимбабица 2018b*, *Гимбабица 2018c*, *Гимбабица 2019*, *Гимбабица 2020*, *Гимбабица 2021*, *Богоева 2019*, *Богоева 2021*, *Ристоманов 2020*.

⁵⁰ За тумуларни погребувања во класичниот и хеленистичкиот период во Македонија: Schmidt-Dounas 2016. Во црноморскиот регион: Širbu & Štefan 2019.

Дури и во случајот на гробовите во оградениот венец т.е. нискиот тумул во Требениште, иако ориентирани кон центарот на гробниот круг, имаме положување на мажите и жените во обратна насока - мажите со главата кон центарот, а жените со главата кон периферијата.⁵¹

Воспоставувањето на практиката на положување на мажите и жените во обратна насока треба да се бара во социјалните промени кои настапуваат со железното време. Имено, во случајот на претходните „родовско-клановски“ тумули, како Барч и Каменица, кај најстарите погребувања постои тенденција тие да се ориентираат во однос на централното погребување на „родоначалникот“ од доцното бронзено време (Т.І: 1, 2).⁵² Но, со изминувањето на вековите и зголемувањето на бројот на погребувања - организацијата на тумулите станува „похаотична“, а покојниците почнуваат да се погребуваат во разни насоки. Сепак, набљудувајќи го планот на Тумулот 1 во Куч-и-Зи (Т.ІІ: 1), и покрај првичниот „хаотичен впечаток“ на погребувања во разни насоки, сметаме дека и на оваа некропола постојат неколку евидентни случаи на положување на покојниците од различен пол во обратните насоки на правецот запад-исток. Големиот Тумул 1 во Куч-и-Зи е подоцнежен од оние во Барч и Каменица, па нема централен гроб од доцното бронзено време или преодниот период, туку 126 погребувања од 7. и 6. век п.н.е.⁵³ Меѓу нив постојат повеќе гробови кои се ориентирани правилно во однос на оската запад-исток, но со скелети положени во обратна насока. Такви се на пример гробовите означени со броевите 1, 18, 28, 44, 55, 56, 67, 69, 82, 83, 92, 94, 95, 96, 97, 100, 108, 109, 123 и 124, меѓу останатите. Се одлучивме да спроведеме една прелиминарна анализа на овие гробни целини, дали постои некаква поврзаност помеѓу нивната ориентација и гробните прилози како означувачи на полот.

Споредувајќи ги нивните гробни прилози, може да се забележи дека сите оние кои меѓу овие гробови содржат мечови и копја, како вообичаени означувачи на машкиот пол во ова време и регион, се ориентирани со главата на запад, гледајќи кон исток - каков што е случајот и со машките гробови во охридските некрополи од железното време и хеленистичкиот период. Меѓу оние поретките гробови кои се ориентирани од исток кон запад,

⁵¹ Lahtov 1965, 41; Кузман 1985, 133-139; Кузман 2021, 284; Митревски 1997, 150; Арџанлиев 2013, 150; Ardjanliev 2014, 79; Ardjanliev 2017, 137; Papazovska & Heilmann 2018, 179.

⁵² Атанасоска 2018, 116.

⁵³ Andrea 1976b.

единственото приложено оружје се бодези и ножеви, кои пак го претставуваат единствениот тип на оружје кој бил депониран во женските гробови во овој регион уште од доцното бронзено време (според тумуларните погребувања во Барч).⁵⁴ Како индикатор за женскиот пол на покојниците во гробовите 55 и 124, ориентирани од исток кон запад, може да се земат и белезиите, фибулата, пинцетата и стакленото монисто, кои исто така се вообичаени прилози за женските гробови во соседната тумуларна некропола во Барч. Иако овој прелиминарен преглед не е доволен аргумент за да се донесе конечен заклучок, тој сепак може да се смета за индикативен дека и во Корчанското Поле имаме случаи на положување на машки и женски покојници во обратна насока на правецот запад-исток. Оставаме некоја идна подетална анализа на гробните целини од железното време на корчанските тумуларни некрополи да даде поаргументиран заклучок.

Во секој случај, согледувајќи ја нашата ситуација на полого-одредени обратни погребувања во поширок регионален контекст, забележуваме дека истата практика е посведочена на железнодобните некрополи Сува Река кај Гевгелија и Дедели кај Валандово.⁵⁵ На некрополите од архајскиот период, пак, ваквата практика на обратно положување на мажите и жените во правецот запад-исток е забележана и во Синдос, Архонтико, Агиос Атанасиос, Тумба-Солун, Неа Филадельфија и кај одредени групи на гробови во Пидна - сите во Јужна Пајонија и Централна Македонија. За разлика од нив, во Вергина гробовите биле ориентирани во правец југ-север, со главата кон југ. На некои некрополи, како Неа Филадельфија, практиката на обратно положување на машките и женските покојници прекинува во 4 век п.н.е., додека пак на други локалитети, како северната некропола на Пидна, оваа практика била прифатена во тоа време.⁵⁶

Во овој контекст, сметаме дека е исклучително важно да се забележи и погребната практика посведочена на доцнобронзенодобните рамни некрополи „Димов Гроб“ кај Уланци, „Водовратски Пат“ кај Водоврати и „Мали Дол“ кај Треник во регионот на Средно Повардарие, сите датирани во 13. и 12. век п.н.е. Таму, покојниците биле положувани легнати на страна, во згрчена положба, ориентирани во правец запад-исток, со главата на запад. Меѓутоа, машките и женските покојници гледале на различна страна - жените со лицето

⁵⁴ Bejko 1999, 168-169.

⁵⁵ Митревски 1997, 150.

⁵⁶ Laslett 2020, 51-52, со приложена библиографија.

Табела 1: Куч-и-Зи - Тумул 1 примерок на гробови ориентирани по оската З-И (податоци според Andrea 1976b)		
Гроб број	Ориентација	Прилози
1	запад-исток	приврзоци, бронзени фрагменти
18	запад-исток	копје, нож, игла
28	запад-исток	копје, два закривени ножа
44	исток-запад	керамички сад, нож
55	исток-запад	две белегзии, фибула, пинцета
56	запад-исток	игла
67	исток-запад	/
69	запад-исток	керамички фрагменти
82	исток-запад	игла, приврзок, бодеж, ножеви
83	запад-исток	/
92	запад-исток	игла
94	запад-исток	/
95	запад-исток	прстен
96	запад-исток	/
97	запад-исток	меч, нож, копје, керамички сад
100	запад-исток	/
108	запад-исток	копје, игла, нож
109	запад-исток	копје
123	запад-исток	/
124	исток-запад	стаклено монисто, игла, нож

кон север, а мажите со лицето кон југ.⁵⁷ Па така, доколку ширењето на тумуларниот начин на погребување може да се следи како културна појава од Запад, тогаш можеби и погребниот обичај на обратно положување на мажите и жените е феномен што се шири од Исток - секако во однос на нашиот езерски регион кој се нашол на средина. Притоа, како што видовме, во нашиот регион ваквата практика со сигурност се применувала во поголемиот дел од I милениум п.н.е.

Независно од тоа дали појавувањето на оваа погребна практика е условено или до неа е дојдено самостојно, клучното прашање е што значела таа за тогашните луѓе. Според В. Лахтов кој ја забележал на некрополата Требениште: „Веројатно можеме во обичајот на обратно положување на женскиот од машкиот скелет да видиме култен обичај, кој е во врска со положбата на жената во одреден општествен живот“.⁵⁸ Се согласуваме со оваа констатација и би додале дека во овие заедници веројатно постоела силна симболичка диференцијација и јасно определени социјални односи помеѓу машкиот и женскиот род, засно-

вани врз нивните различни полови обележја. Притоа, уште од самиот почеток на милениумот и појавата на колективните „родовско-клановски“ тумули со централниот гроб на машкиот „родоначалник“, културата на нашиот регион во железното време и раната антика е силно патријархална. Тоа го потврдуваат и најбогатите машки гробови во Требениште, односно гробовите I, VIII и V на „аристократи“ во вистинска смисла - според хиерархната анализа на С. Вергер.⁵⁹ На тоа укажува и поставувањето на ликот на богот Севс со овновски рогови како патрон на монетите на Дасаретите во 2. век п.н.е.⁶⁰ Симболичките анализи на женскиот накит од железното време во поширокиот регион на Средниот Балкан исто така укажуваат на тоа дека жените имале подредена улога во однос на мажите.⁶¹ Античкиот автор Херодот (5. век п.н.е.), пак, во два наврата не известува дека Пајонците практикувале полигамија. Во едниот случај, за „северните соседи на Крестонците“, ни кажува дека секој маж имал по неколку жени,

⁵⁹ За класификацијата на гробовите според хиерархија: Verger 2014.

⁶⁰ За монетите на Дасаретите со ликот на Севс: Арџанлиев 2018.

⁶¹ Чаусидис 2017b.

⁵⁷ Митревски 1997, 35-40, 150; Папазовска-Санев 2015, 32-37, 82, 83; Чаусидис 2017a: 869-871.

⁵⁸ Lahtov 1965, 41.

при што кога некој од нив ќе умрел: „Пријателите на починатиот ја одбираат онаа од неговите жени која според нив тој најмногу ја сакал. Неа најпрво ја опсинуваат со слава и пофалби, а потоа најблискиот роднина на починатиот ја коле на неговиот гроб. По овој чин убиената се погребува во гробницата на нејзиниот маж, што останатите сопруги го доживуваат како најголем срам.“⁶² Во однос на Пајонците кои живееле во наколни живеалишта на езерото Прасијада (Дојранско или Бутковско Езеро?), Херодот посочува дека секој маж поставувал по три носечки колци за секоја жена со која ќе се венчал: „Сега сите мажи имаат по многу жени и ова е начинот на кој тие живеат.“ Притоа, може да се насети одредена симболичка корелација помеѓу економската моќ на мажот и бројот на сопруги кои тој ги имал.⁶³ Полигамијата е исто така посведочена во однос на македонските кралеви, како на пример Филип II кој имал седум жени.⁶⁴ За разлика од ова, не сме запознаени со среднобалкански случаи на полигамија во обратна насока, односно полиандрија - практиката на жена да има повеќе мажи, што укажува на двојните родови стандарди кои егзистирале во Средниот Балкан за време на I милениум п.н.е. Сето ова не значи дека не постоеле исклучителни жени како епирско-македонската Олимпија или илирската Теута кои се здобиле со голема моќ, или пак жени кои имале повисок социјален статус во однос на други жени. Секако дека тие постоеле. Но, сепак, во рамките на еден доминантен патријархален систем.

Покрај индициите за родовите, социјалните, економските и политичките односи во една заедница, на кои се осврнавме претходно, погребувањата исто така нудат генерален увид во палеодемографските карактеристики на едно население и нивниот општ квалитет на живот. Со помош на методите на физичката антропологија, досега во нашиот регион се проучувани две скелетни серии кои се однесуваат на I милениум п.н.е. Првата доаѓа од Требениште, датирана помеѓу 7. и 4/3. век п.н.е., додека пак другата - од Дебој во Охрид, датирана помеѓу 4. век п.н.е. и 4 век н.е. Од првата, требенишка серија, биле анализирани 22 скелети, од кои: 1 детски, 1 млада жена, 3 возрасни мажи, 9 возрасни жени и 8 возрасни индивидуи со неодреден пол. Од втората, дебојска серија, биле анализирани вкупно 111 скелети, од кои: 44 скелети

на деца и млади, 21 возрасни жени, 45 возрасни мажи и 1 возрасен скелет со неодреден пол.⁶⁵

Просечниот животен век на анализираниите скелети од требенишката серија изнесувал 36.9 години. Притоа, просечниот животен век на мажите изнесувал 41.7 години, додека пак на жените - 36.5 години. Споредбата на машки и женски скелети покажува дека жените биле тројно побројни од мажите (сепак сметаме дека овој однос треба да се земе со резерва поради малиот број на скелети во анализираната серија).⁶⁶ Една порана антрополошка анализа на женска индивидуа од Требениште (веројатно Гроб X), која починала на возраст помеѓу 21 и 23 години и чии посмртни останки потоа биле непотполно кремирани, укажува дека таа страдала од рахитис кој довел до деформитет на колкот познат како соха valga.⁶⁷

Подетални палеодемографски анализи се вршени на пообемната дебојска серија од античкиот Лихнид. Од неа дознаваме дека просечниот животен век на анализираниите покојници била исклучително ниска - само 26.3 години. Ова главно се должи на големата смртност на малите деца - дури 30.5% од анализираниите скелети покажуваат дека тие починале на возраст до 6 години. Смртноста кај населението потоа опаѓа и достигнува најниска вредност кај лицата на возраст од 15 до 20 години, за потоа во следните децении од животот таа повторно да бележи постепен пораст. Најголема смртност меѓу возрасните единки е посведочена во петтата деценија од животот, од 41 до 50 години, со процент на смртност од 25.3% од вкупната популација. Просечниот животен век на возрасните мажи изнесувал 43.2 години, додека пак меѓу возрасните жени, тој е малку повисок - 44.3 години. Смртноста на возрасните мажи во третата деценија од животот изнесувала 19.3%, во четвртата 33.3%, а во петтата највисоки 42.4%. Кај жените, смртноста во третата деценија изнесувала 16.7%, во четвртата деценија 22.2% и во петтата деценија највисоки 55.6%. Споредбата на бројот на машки и женски скелети укажува дека мажите биле двојно побројни од жените во рамките на лихнидската популација во хеленистичкиот и римскиот период.⁶⁸

Преку овој осврт се надеваме дека успеавме да препознаеме и да ги споделиме нашите согледувања за некакви генерални тенденции во развојот на социо-економските услови и односи во Охридско-Преспанско-Маличкиот езерски реги-

⁶² Херодот, *Историја*, V. 5.

⁶³ Херодот, *Историја*, V. 16; Ефтимовски 2020, 230-232.

⁶⁴ Критички осврт врз историските извори за седумте жени на Филип II: Tronson 1984.

⁶⁵ Вељановска 2000, 65, 66, 68, 69.

⁶⁶ Вељановска 2000, 162-164.

⁶⁷ Живановиќ 1984.

⁶⁸ Вељановска 2000, 174-177.

он во текот на I милениум п.н.е. Притоа, согледувањата кои се претставени во овој труд не смеат да се земат како конечни заклучоци за оваа обемна и комплексна тема. Сметаме дека се потребни многу подетални контекстуални анализи кои нашите согледувања би ги допрецизирале или пак

отфрлиле и замениле со други. Во секој случај, главната цел на трудот е да послужи како поттик за идните истражувачи на Охридско-Преспанско-Маличкиот регион да посветат поголемо внимание на нематеријалните сознанија кои може да произлезат од материјалните откритија.

Библиографија:

Anamali 1974 = Anamali S., Rezultatet e gërmimeve të vitit 1973 në Kalanë e Pogradecit, In: *Iliria* 3 (1974), 469-474.

Andrea 1974 = Andrea Z., Varreza tumulare ilire e Barçit (Gërmime të vitit 1973), In: *Iliria* 3 (1974), 403-407.

Andrea 1976a = Andrea Z., La civilisation tumulaire du Bassin de Korçë et sa place dans les Balkans du Sud-Est, In: *Iliria* 4 (1976), 133-155.

Andrea 1976b = Andrea Z., Tumat e Kuçit të Zi / Les tumuli de Kuç i Zi (1), In: *Iliria* 6 (1976), 165-233.

Andrea 1977 = Andrea Z., Tumat e Kuçit të Zi / Les tumuli de Kuç i Zi (2), In: *Iliria* 7-8 (1977-1978), 127-155.

Andrea 2009 = Andrea Z., Tuma I e Shuecit (Rrethi i Korçës). Rezultatet e fushatës së parë të gërmimeve, In: *Iliria* 34 (2009), 223-279.

Andronikos 1961 = Andronikos M., An early iron age cemetery at Vergina, near Beroea, In: *Balkan Studies*, Vol. 2 No. 1, Thessaloniki 1961, 85-98.

Ardjanliev 2014 = Ardjanliev P., The Hellenistic necropolis of Deboj-Ohrid with La Tène elements, In: Guštin M., David W. (eds.), *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World. Schriften des Kelten-Römer-Museums Manching* 9, Manching 2014, 77-84.

Ardjanliev 2017 = Ardjanliev P., Enlightening identity: reconsidering burial practices in the Lychnidos region from the Iron Age until the end of the Hellenistic period, In: Trefný M., Jennings B. (eds.), *Inter-regional contacts during the first millennium B.C. in Europe. Proceedings from the session organized during the 19th meeting of European Association of Archaeologists, Pilsen 5th-9th September 2013*, Hradec Králové 2017, 132-145.

Ardjanliev et al. 2018 = Ardjanliev P., Chukalev K., Cvjetičanin T., Damyanov M., Krstić

V., Papazovska A., Popov H. (eds.), *100 Years of Trebenishte*, Sofia 2018.

Bejko 1999 = Bejko L., Zakone mortore në bronzin e vonë të Shqipërisë Juglindore / Mortuary Customs in the Late Bronze Age of South-Eastern Albania, In: *Iliria* 29 (1999), 129-181.

Bejko 2016 = Bejko L., Social Landscape and Tumuli Burials in Late Bronze and Early Iron Age Southeastern Albania, In: Henry O., Ute Kelp U. (eds.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin/Boston: De Gruyter, 2016, 75-88.

Bitrakova-Grozdanova 1989 = Bitrakova-Grozdanova V., Sveti Ilija - Delagožda, Late Archaic, Hellenistic, Roman, Late Roman and Early Medieval Cemetery, In: *Arheološki pregled* 1987, Ljubljana 1989, 87-88.

Bodinaku 1982 = Bodinaku N., Varreza tumulare e Pazhokut (Gërmime të vitit 1973) / La nécropole tumulaire de Pazhok (Fouilles de 1973), In: *Iliria*, vol. 12, no.1, 1982, 49-101.

Bodinaku 1985 = Bodinaku N., Migrimet e periudhës së bronzit të hershëm dhe roli i tyre në formimin e etnosit ilir / Les mouvements migratoires pendant la période du Bronze Ancien et leur rôle dans la formation de l'ethnie illyrienne, In: *Iliria* 15/2 (1985), 181-193.

Bouzek & Ondřejová 1988 = Bouzek J., Ondřejová I., Sindos - Trebenishte - Duvanli. Interrelations between Thrace, Macedonia, and Greece in the 6th and 5th Centuries BC, In: *Mediterranean Archaeology*, vol. 1, 1988, 84-94.

Bunguri et al. 2021 = Bunguri A., Lera P., Oikonomidis S., Papayiannis A., Tsonos A., Atanasoska N., Towards an archaeology of the lakes: The distribution of the Prespan sites from Prehistory to Late Antiquity, In: *Iliria* 44 (2021), 131-191.

- Burkert 1985** = Burkert W., *Greek Religion: Archaic and Classical*, Oxford (UK)/Cambridge (USA): Blackwell, 1985
- Ceka 1972** = Ceka N., Qyteti ilir në Selcën e Poshtëme, In: *Iliria* 2 (1972), 151-194.
- Ceka 1976** = Ceka N., Les tombes monumentales de la Basse-Selce, In: *Iliria* 4 (1976), 367-379.
- Ceka 1985** = Ceka N., *Qyteti Ilir pranë Selcë së poshtme*, Tiranë 1985.
- Chemsseddoha 2017** = Chemsseddoha A.-Z., New Perspectives on the burial customs in Macedonia during the Early Iron Age, In: Mazarakis Ainian A., Alexandridou A., Charalambidou X. (eds.), *Regional Stories Towards a New Perception of the Early Greek World*, University of Thessaly Press, Volos, 2017, 381-394.
- Chemsseddoha 2020** = Chemsseddoha A.-Z., Connections between the Balkans and the Aegean: The Case of Iron Age Burial Customs in Northern Greece, In: Gavranović M., Heilmann D., Kapuran A., Verčik M. (eds.), *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th-5th Centuries BCE)*, Rahden: Leidorf, 2020, 253-269.
- Graziosi 2002** = Graziosi B., *Inventing Homer: The Early Reception of Epic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Hammond 1967** = Hammond N. G. L., Tumulus-Burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae, and the Indo-Europeans, In: *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 62 (1967), 77-105.
- Hammond 1971** = Hammond N. G. L., The Dating of Some Burials in Tumuli in South Albania, In: *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 66 (1971), 229-241.
- Hammond 1972** = Hammond N. G. L. *A History of Macedonia, Volume 1: Historical geography and prehistory*, Oxford 1972.
- Hammond 1973** = Hammond N. G. L., Grave circles in Albania and Macedonia, In: Crossland R. A., Birchall A. (eds.), *Bronze age migrations in the Aegean: archaeological and linguistic problems in Greek prehistory*, London 1973, 189-198.
- Hatzopoulos 1996** = Hatzopoulos M. B., *Macedonian institutions under the kings. I. A historical and Epigraphic Study*, Athens 1996.
- Jenkyns 2016** = Jenkyns R., *Classical Literature: An Epic Journey from Homer to Virgil and Beyond*, New York: Basic Books, 2016.
- Kuzman 2018** = Kuzman P., Gorna Porta (Ohrid) – Trebenishte: Connections, In: Ardjanliev et al. (eds.), *100 Years of Trebenishte*, Sofia 2018, 209-223.
- Lahtov 1965** = Lahtov V., *Problem trebeniške culture*, Ohrid 1965.
- Laslett 2020** = Laslett L., *The Making of Philip's Macedonia: The archaeology of the Macedonian kingdom from the Persian Wars to the fall of Perdiccas III (c.510-359BC)*, Doctoral thesis, University of Oxford, 2020.
- Léra 1974** = Léra P., Rezultatet e gërmimit të zhvilluar në Gradishtën e Symizës gjatë vitit 1973, In: *Iliria* 3 (1974), 461-467.
- Léra 1992** = Léra P., Vendbanimi ilir në Gradishtën e Symizës / L'habitat illyrien à Gradishtë de Symiza, In: *Iliria* 22 (1992), 177-208.
- Lera et al. 2017** = Lera P., Oikonomidis S., Papayiannis A., Tsonos A., The Ancestral Message of the Dead: Tumuli, Settlements, Landscape and the Utility of Memory in the Prehistory of Albania and Western Greece, In: Fotiadis M., Laffineur R., Lolos Y., Vlachopoulos A., *ΕΣΠΕΡΟΣ/HESPEROS. The Aegean seen from the West*, Leuven/Liège: Peeters, 2017, 223-233.
- Morris & Powell 1997** = Morris I., Powell B. (eds.), *A New Companion to Homer*, Leiden / New York / Koln: Brill, 1997.
- Morris 1997** = Morris I., Homer in the Iron Age, In: Morris I., Powell B. (eds.), *A New Companion to Homer*, Leiden / New York / Koln: Brill, 1997, 535-559.
- Nagy 2013** = Nagy G., *The Ancient Greek Hero in 24 Hours*, Cambridge (MA)/London (ENG): The Belknap Press of Harvard University Press, 2013.
- Oikonomidis & Papayiannis & Tsonos 2012** = Oikonomidis S., Papayiannis A., Tsonos A., The Emergence and the Architectural Development of the Tumulus Burial Custom in NW Greece (Epirus and the Ionian Islands) and Albania and its Connections to Settlement Organization, In: *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.): Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008.*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2012, 185-201.
- Papazovska & Heilmann 2018** = Papazovska A., Heilmann D., Burial Customs in the Iron Age and the Late Archaic Period in the Ohrid Region, In: Ardjanliev et al. (eds.), *100 Years of Trebenishte*, Sofia 2018, 177-185.
- Papazovska 2018** = Papazovska A., New perspectives of the tumuli burials during the Iron Age in the Republic of Macedonia, In: *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Vol. 47, Sarajevo 2018, 91-104.

Raaflaub 1997 = Raaflaub K. A., Homeric Society, In: Morris I., Powell B. (eds.), *A New Companion to Homer*, Leiden / New York / Koln: Brill, 1997, 624-648.

Rhomiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989 = Rhomiopoulou K., Kilian-Dirlmeier I., Neue Funde aus der eisenzeitlichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien, In: *Praehistorische Zeitschrift*, Vol. 64, No. 1-2, 1989, 86-151.

Sanev 2013 = Sanev G., Red-figure vases in the FYR Macedonia, In: *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Fasc. 1 (2013), 3-55.

Schmidt-Dounas 2016 = Schmidt-Dounas B., Macedonian Grave Tumuli, In: Henry O., Ute Kelp U. (eds.), *Tumulus as Sema: Space, Politics, Culture and Religion in the First Millennium BC*, Berlin/Boston: De Gruyter, 2016, 101-142.

Širbu & Štefan 2019 = Širbu V., Štefan M.-M., Delimited Funerary Spaces – Hellenistic Tumuli with Stone Enclosures at Kallatis, In: *Annales d'Universite 'Valahia' Targoviste, Section d'Archeologie et d'Histoire XXI*(1), 2019, 51-76.

Stibbe 2003 = Stibbe C. M., *Trebenishte: The Fortunes of an Unusual Excavation*, Rome 2003.

Theodossiev 1998 = Theodossiev N., The dead with golden faces: Dasaretian, Pelagonian, Mygdonian and Boeotian funeral masks, In: *Oxford Journal of Archaeology* 17/3, 1998, 345-367.

Theodossiev 2000 = Theodossiev N., The Dead with Golden Faces. II Other Evidence and Connections, In: *Oxford Journal of Archaeology* 19/2, 2000, 175-209.

Tronson 1984 = Tronson A., Satyrus the Peripatetic and the Marriages of Philip II, In: *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 104 (1984), 116-126.

Verčik et al. 2019 = Verčik M., Kerschbaum S., Tušlová P., Jančovič M., Donev D., Ardjanliev P., Settlement Organisation In The Ohrid Region, In: *Studia Hercynia XXIII*/1 (2019), 26-54.

Verger 2014 = Verger S., Cratères à volutes et manifestation de rang dans la nécropole aristocratique de Trebenishte (FYROM), In: de la Genière J. (ed.), *Le cratère à volutes. Destinations d'un vase de prestige entre Grecs et non-Grecs. Actes du Colloque, Paris, 26-27 octobre 2012 [Cahiers du Corpus Vasorum Antiquorum France 2]*, Paris 2014, 253-278.

West 1973 = West M. L., Greek Poetry 2000-700 B.C., In: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 23, No. 2 (Nov., 1973), 179-192.

West 1988 = West M. L., The Rise of the Greek Epic, In: *Journal of Hellenic Studies*, Vol. 108 (1988), 151-172.

West 1999 = West M. L., The invention of Homer, In: *The Classical Quarterly*, Vol. 49, No. 02 (Dec. 1999), 364-382.

West 2011 = West M., The Homeric Question Today, In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 155, No. 4 (Dec. 2011), 383-393.

Амфорискоси 2015 = “Керамички амфорискоси, Горна Порта, Охрид 450-400 години пне. Пронајдени во гроб 127 на археолошкиот локалитет Горна Порта во Охрид, како гробен прилог во погребување на маж. Во истиот гроб покрај керамичките амфорискоси биле откриени и халкидски шлем, парадни копја, и стригилис (направа за чистење на телото од масло и нечистотија)”, Археолошки музеј на Македонија / Archaeological Museum of Macedonia, Official Facebook Page, 15.02.2015 <<https://www.facebook.com/arheomkd/photos/a.1595060137381500/1624285071125673/>> (19.09.2022)

Археолошка карта на Општина Ресен 1976 = *Археолошка карта на Собранието на Општина Ресен XXIV*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1976.

Археолошка карта на Република Македонија 1996 = Коцо Д. (ред.), *Археолошка карта на Република Македонија*, Том II, Скопје: МАНУ, 1996.

Арџанлиев 2013 = Арџанлиев П., *Дебој: Животот во Лихнид во античко време преку некрополата*, магистерски труд, Филозофски факултет - Скопје, Скопје 2013.

Арџанлиев 2018 = Арџанлиев П., Монетоквањето на Дасаретите, In: *Patrimonium MK* 16 (2018), 127-136.

Атанасоска 2018 = Атанасоска Н., *Предисториските тумуларни погребувања западно од реката Вардар*, магистерски труд, Филозофски факултет, Скопје 2018.

Бабик 2004 = Бабик С., *Поглаварство и полис: старије гвоздено централното Балкана и грчки свет*, Београд 2004.

Битракова-Грозданова 1987 = Битракова-Грозданова В., *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*, Скопје 1987.

Битракова-Грозданова 1995 = Битракова-Грозданова В., Материјалните докази и миграциите во Охридско-Преспанскиот регион во антиката, In: *Živa Antika / Antiquité Vivante* 45, Skorje 1995, 53-60.

Битракова-Грозданова 2011 = Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа I*, Скопје 2011.

Битракова-Грозданова 2015 = Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015.

Битракова-Грозданова 2017 = Битракова-Грозданова В., *Лихнид и Дасаретија*, Скопје 2017.

Блажевска 2013 = Блажевска С., Раната антика и хеленистичкиот период во Македонија, Во: Кузман П., Димитрова Е., Донев Ј. (ред.), *Македонија: милениумски културно-историски факти*, Том 2, Скопје 2013, 637-730.

Богоева 2019 = Богоева К., “Локалитетот Гимбабица датира од средината на 4 век пр. н.е”, *Нова Македонија*, број 24729, Скопје, 10.09.2019, стр. 15 <<https://novamakedonija.com.mk/zivot/kultura/%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%82-%D0%B3%D0%B8%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%86%D0%B0-%D0%B4%D0%B0%D1-%82%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D0%BE%D0%B4-%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4/>> (06.10.2022)

Богоева 2021 = Богоева К., “Погребување спалени покојници откриено на Гимбабица во Преспа”, *Нова Македонија*, 17.07.2021 <<https://novamakedonija.com.mk/zivot/kultura/%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%B1%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5-%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1-%98%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8-%D0%BE%D1%82%D0%BA%D1%80%D0%B8/>> (06.10.2022)

Борза 2004 = Борза Е., Во сенката на Олимп: појавата на Македон, Скопје: Патрија, 2004.

Вељановска 2000 = Вељановска Ф., *Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век*, Скопје 2000.

Гимбабица 2018a = “Археолошки истражувања на месноста Гимбабица кај Избишта – Преспанско”, *ПреспаИнфо*, 24.08.2018 <<http://prespainfo.com/arheoloshkit-istrzhuvanja-namesnosta-gimbabica-kaj-izbishta/>> (06.10.2022).

Гимбабица 2018b = “Уште една потврда за богатото културно-археолошко наследство на Преспа!”, *ПреспаИнфо*, 03.09.2018 <<http://prespainfo.com/uste-edna-potvrda-za-bogatoto-kulturno-arheoloshko-nasledstvo-na-prespa/>> (06.10.2022).

Гимбабица 2018c = “Откриена некропола, стара 2.300 години”, *Слободен Печат*, број 1457, Скопје, 10.09.2018, стр. 20.

Гимбабица 2019 = “Завршено второто археолошко истражување за античкиот локалитет Гимбабица”, Археолошки музеј на Македонија / Archaeological Museum of Macedonia, Official Facebook Page, 03.09.2019 <<https://www.facebook.com/arheomkd/posts/pfbid05wNnFAb4FJCbb5YFoXoWzH9jL5Fk4zcLveFqiTQmizAhgxaTMY1n3jcoFT3GwQsrl/>> (06.10.2022)

Гимбабица 2020 = “Откриено исклучително погребување во третата сезона од систематските археолошки истражувања на античкиот локалитет Гимбабица, кој е повторно актуелизиран после 65 години”, Археолошки музеј на Македонија / Archaeological Museum of Macedonia, Official Facebook Page, 30.11.2020 <<https://www.facebook.com/arheomkd/posts/pfbid0XwME1by7AwSQRtuFjCmpTU2Z7VbStXm7JoR7nCm5DHgZxAZdnT4VTeEU1sRzjooPl/>> (06.10.2022)

Гимбабица 2021 = “Добиени нови сознанија за задгробниот живот во антиката во Преспанскиот регион”, Археолошки музеј на Македонија / Archaeological Museum of Macedonia, Official Facebook Page, 12.07.2021 <<https://www.facebook.com/arheomkd/posts/pfbid0C5HsNRdTpxcVmhb43iTKpmkueSNxufEjYYLbqawxtNS1btJtcH5J13nvKAD5MswBI/>> (06.10.2022)

Ефтимовски 2020 = Ефтимовски И., *Примената на методот на симболичка анализа во интерпретацијата на археолошките наоди кои отсликуваат антропоморфизирани круг*, магистерски труд, Филозофски факултет, Скопје 2020.

Живановиќ 1984 = Живановиќ С., Резултати антрополошких проучавања скелета из гробова у налазишту Требениште, In: *Балканика - годишњак Балканолошког института*, XV, Београд 1984, 45-54.

Кузман 1983 = Кузман П., Збирниот наод од Лозишта кај Речица, Во: *Лихнид - зборник на трудови*, број 5, Охрид 1983, 109-126.

Кузман 1985 = Кузман П., *Три Челюсти и Вртуљка - Требеништа 1972*, Охрид 1985.

Кузман 1988 = Кузман П., Прилог кон проучувањето на некрополата од железно време кај Радолишта близу Струга, Во: *Macedoniae Acta Archaeologica* 9, Скопје 1988, 103-112.

Кузман 2013 = Кузман П., Архајскиот период во Македонија, Во: Кузман П., Димитрова Е., Донев Ј. (ред.), *Македонија: милениумски културно-историски факти*, Том 1, Скопје 2013, 431-482.

Кузман 2021 = Кузман П., Античка некропола во Самуиловата тврдина/цитадела во Охрид / A necropolis from the Hellenistic period at Samuel's

Fortress/Citadel in Ohrid, In: *Monumenta* 5, Скопје: MANU, 2021, 279-310.

Кузман и Димитрова 2010 = Кузман П., Димитрова Е., *Охрид sub specie aeternitatis*, Охрид 2010.

Лахтов и Кастелиц 1957 = Лахтов В., Кастелиц Ј., Нови истражувања на некрополата Требениште 1953-1954, Во: *Лихнид* I, Охрид 1957, 5-58.

Миткоски 1999 = Миткоски А., Железното време во Мариово, Тумулот I од Барата кај Чаниште, Во: *Македонско наследство* 9, Скопје 1999, 29-61.

Миткоски 2010 = Миткоски А., Мариово во праисторијата, Во: *Macedoniae acta archaeologica* 19, Скопје 2010, 49-84.

Миткоски 2020 = Миткоски А., Тумулите во Мариово, Во: *Зборник на трудови на НУ Завод и Музеј Битола*, број 23, Битола 2020, 1-14.

Митревски 1997 = Митревски Д., Протоисториските заедници во Македонија: преку погребувањето и погребните манифестации, Скопје 1997.

Митревски 2013 = Митревски Д., Праисторија на Република Македонија, Во: Кузман П., Димитрова Е., Донеv Ј. (ред.), *Македонија: милениумски културно-историски факти*, Том 1, Скопје 2013, 83-266.

Митревски 2021 = Митревски Д., *На север од Егејскиот свет*, Скопје 2021.

Палавестра 1984 = Палавестра А., *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на Централном Балкану*, Београд 1984.

Папазовска-Санев 2015 = Папазовска-Санев А., *Раното железно време во Република Македонија*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Скопје 2015.

Петрова 1996 = Петрова Е., *Бригите на централниот Балкан во II и I милениум пред н.е.*, Скопје 1996.

Ристоманов 2020 = Ристоманов М., Откриено исклучително погребување на локалитетот Гимбабица, МИА, 30.11.2020 <<https://mia.mk/otkrieno-iskluchitelno-pogrebuva-e-na-lokalitetot-gimbabica/>> (06.11.2020)

Соколовска 1997 = Соколовска В., *Етничките носители на требенишката некропола*, Скопје/Охрид 1997.

Станковски 2008 = Станковски Ј., Тумулот I од тумуларната некропола кај селото Стрновац, општина Старо Нагоричане, Во: *Macedoniae acta archaeologica* 18, Скопје 2008, 135-151.

Чаусидис 2010 = Чаусидис Н., Требенишките кратери и митот за Кадмо и Хармонија, Во: *Macedoniae Acta Archaeologica* 19, Скопје 2010, 157-175.

Чаусидис 2017a = Чаусидис Н., *Македонските бронзи и религијата и митологијата на железнодобните заедници од Средниот Балкан*, Скопје 2017.

Чаусидис 2017b = Чаусидис Н., „Свештеничка од Марвинци“ или „впрегната сопруга“? За семиотиката на железнодобните псалии од кругот на „македонските бронзи“ // А “Priestesses from Marvinci” or a “Harnessed Wife”? Semiotics of the Iron Age Cheek-Pieces from the Group of “Macedonian Bronzes”, In: *Poznańskie Studia Slawistyczne* 13, Poznań 2017, 337-357.

Igor EFTIMOVSKI

GENERAL OVERVIEW OF THE SOCIO-ECONOMIC RELATIONS IN THE OHRID-PRESPA-MALIQ REGION DURING THE 1ST MILLENNIUM BCE OBSERVED THROUGH THE FUNERARY FORMS

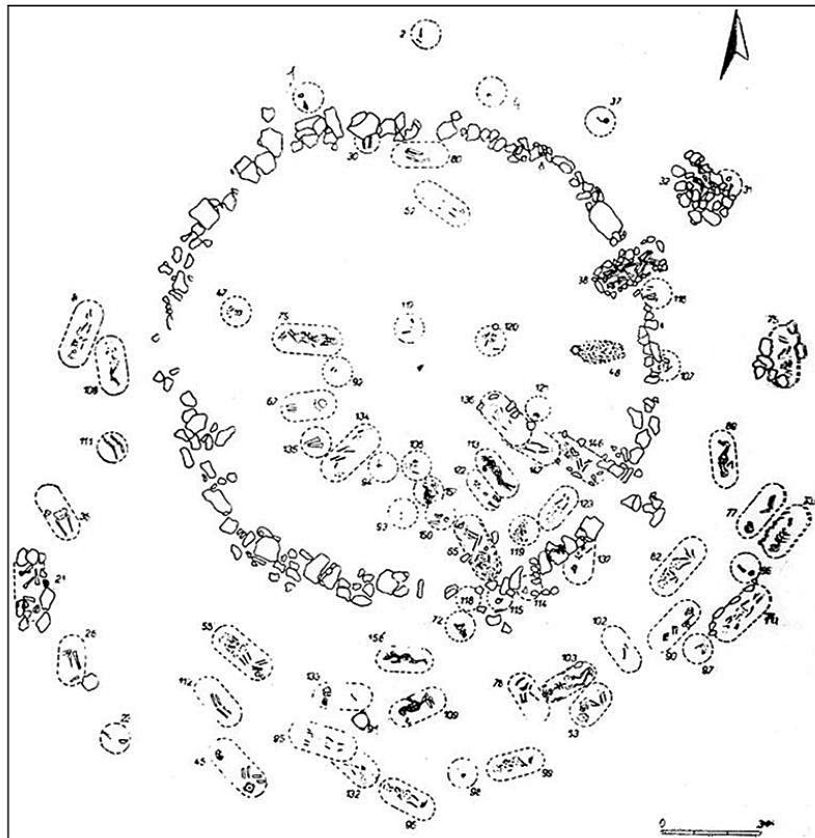
Summary

The region around the Ohrid, Prespa and former Maliq Lake represents a distinctive geographical and cultural unit within the Central Balkans, which during the 1st millennium BCE took on the role of a crossroads where different cultural influences from the west and east, north and south collided. The material culture of the Ohrid-Prespa-Maliq region from the 1st millennium BCE has so far been the subject of research by a large number of authors who have produced significant works aimed at elucidating various scientific questions related to this material. However, there are still a number of open archaeological questions that await their answer and will engage researchers for decades to come.

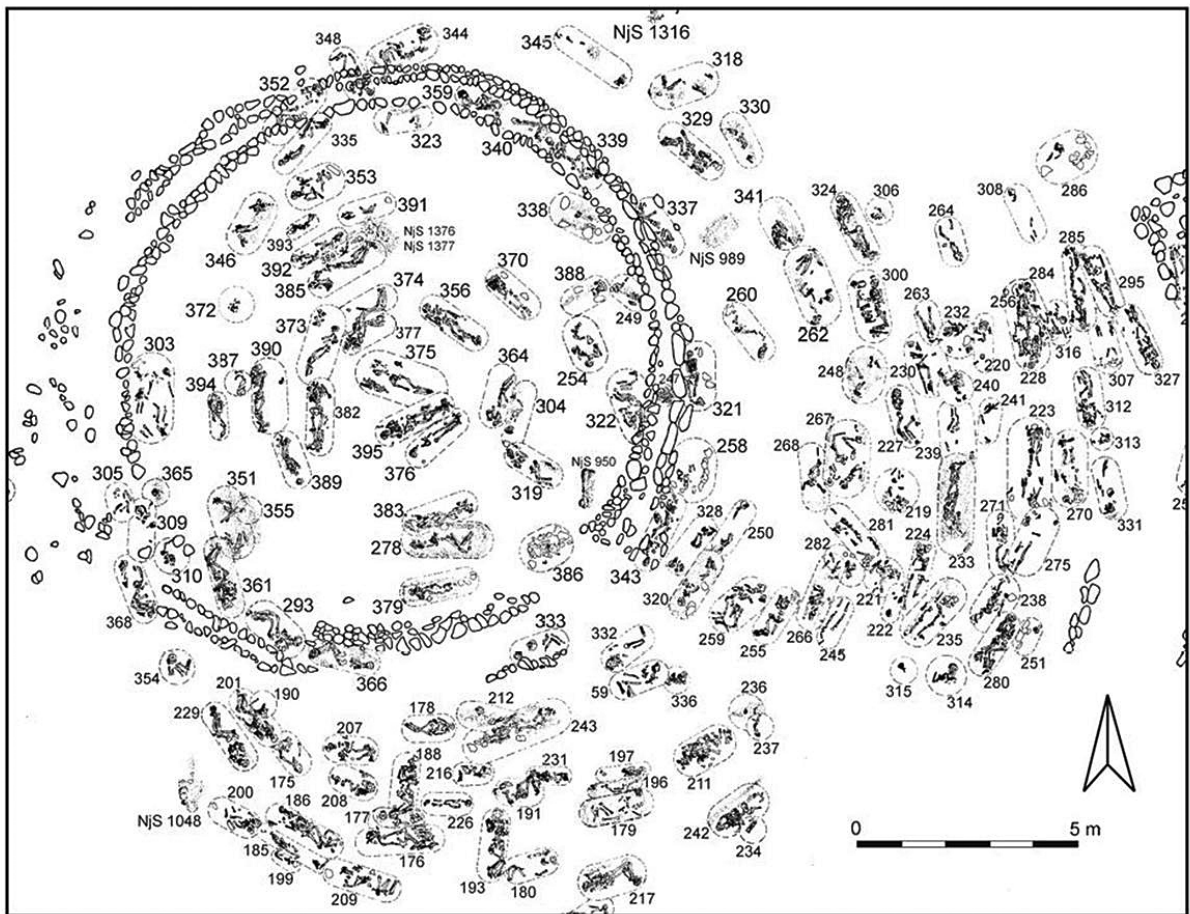
The social relations of one or more communities that existed in a certain region at a certain time is a complex topic that in itself deserves extensive research. The funerary forms and rituals of that or

those communities, on the other hand, represent an extremely important resource of data that have the potential to give us insight into the various religious, ideological, identificatory, social, economic and various other aspects of the local culture.

In this article, we try to present several basic observations regarding the development of socio-economic conditions and relations in the Ohrid-Prespa-Maliq region during the 1st millennium BCE, primarily perceived through data obtained from the funerary sphere. In doing so, we analyze concepts such as “collectivism” and “individualism”, the process of vertical and horizontal social stratification, the formation of local military-political elites, the differentiation between male and female gender identity and some basic paleodemographic observations as indicators of the quality of life within the local communities.

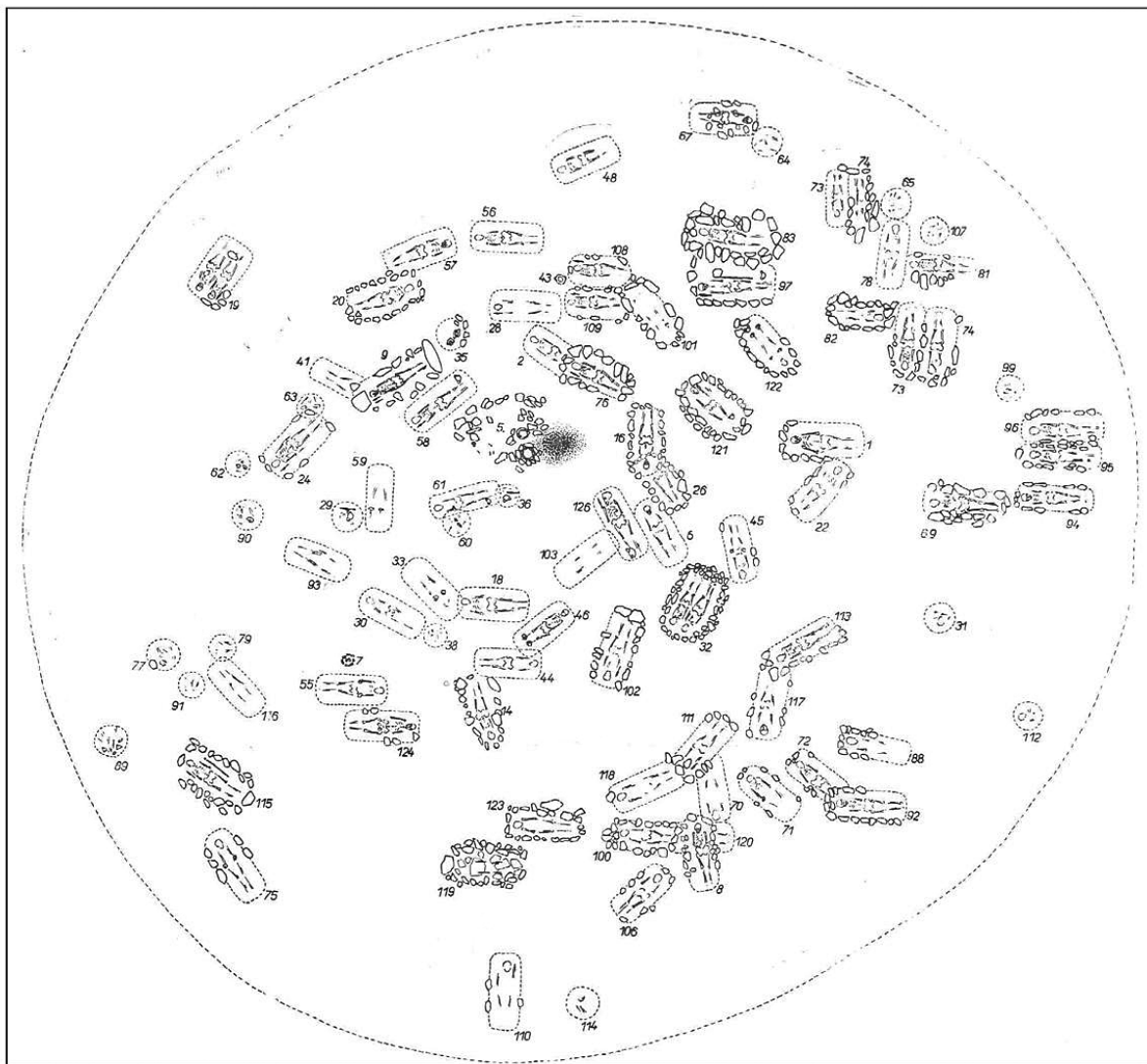

1

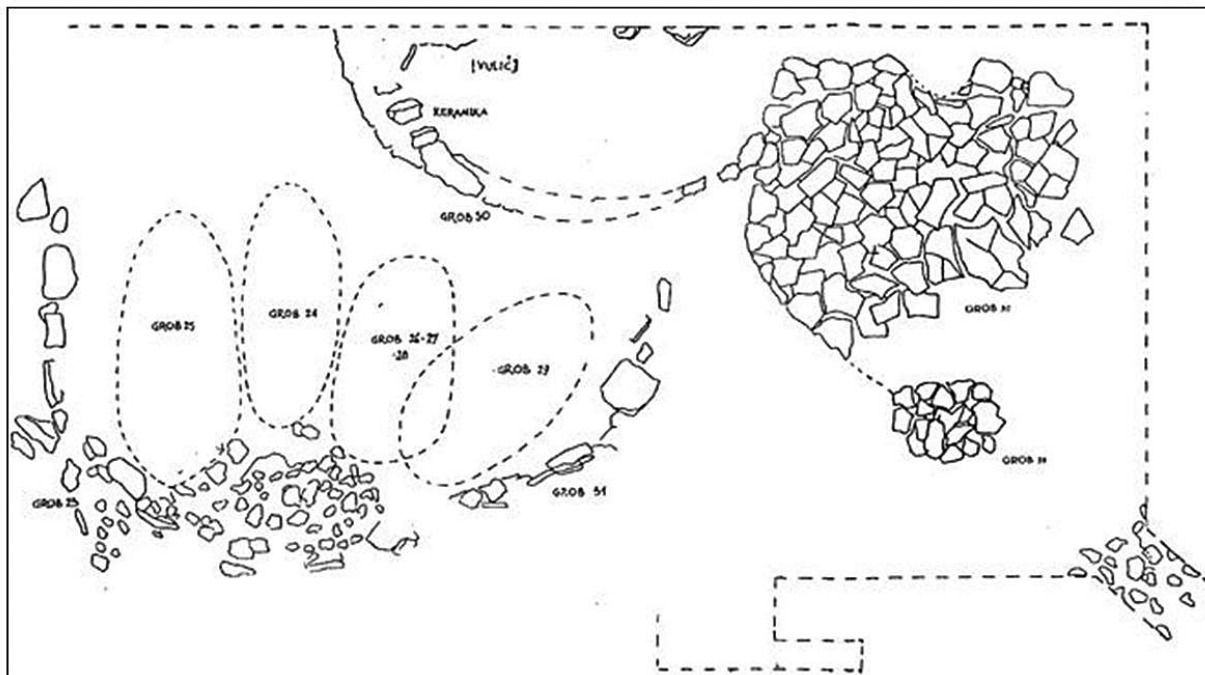

2

Т.І: 1. План на Тумулот 1 во Барча, доцно бронзено и железно време (според: Вејќо 2016); 2. План на тумулот во Каменица, доцно бронзено и железно време (според: Вејќо 2016).

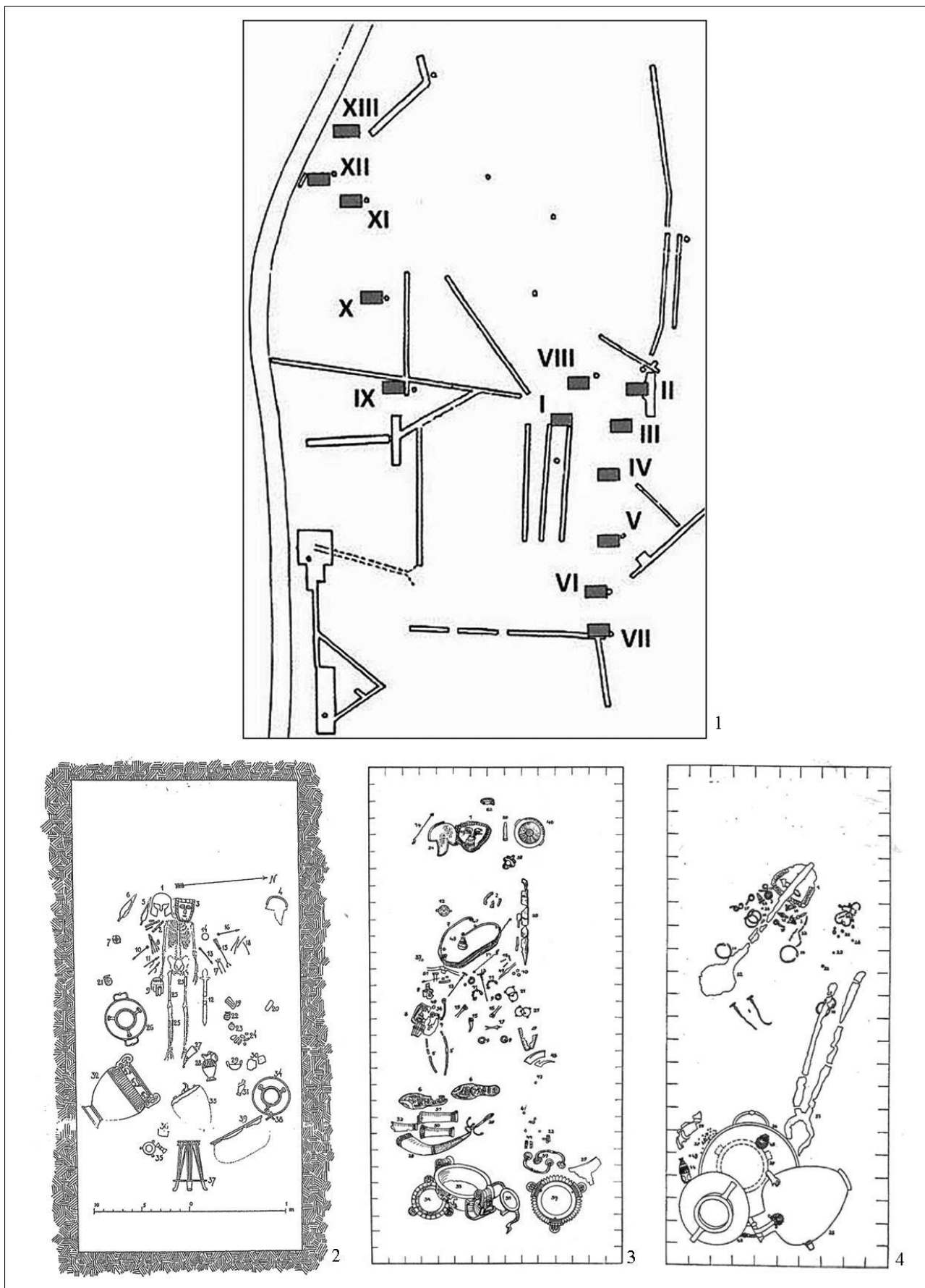

1

2

Т.П: 1. План на Тумулот 1 во Куч-и-Зи, железно време (според: Andrea 1976b); 2. План на гробови со заедничка полукружна ограда во Три Челюсти, Требениште, железно време (според: Лахтов и Кастелиц 1957).

Т. III: 1. План на распоредот на тринаесетте „богати“ погребувања во Требениште, 6. - 5. век п.н.е. (според: Лахтов и Кастелиц 1957); 2. План на Гробот I во Требениште, 6. - 5. век п.н.е. (според: Stibbe 2003); 3. План на Гробот VIII во Требениште, 6. - 5. век п.н.е. (според: Stibbe 2003); 4. План на Гробот IX во Требениште, 6. - 5. век п.н.е. (според: Stibbe 2003).

1

2

3

Т. IV: 1. Македонска ѕидана гробница во Охрид, 4. - 2. век п.н.е. (според: Кузман и Димитрова 2010); 2. Гробници исклесани во карпа, Долно Селце, 4. - 3. век п.н.е. (според: Сека 1976); 3. Некропола Дебој, Охрид, хеленистички период (според: Ardjanliev 2017).